

Прыватная ўстанова адукацыі
«Інстытут сучасных ведаў імя А. М. Шырокава»

Факультэт гуманітарны
Кафедра міжкультурнай камунікацыі

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры
Сідаровіч Л. Н.

26.11.2019 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта
Растовцева В. М.

26.11.2019 г.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

*Электронны вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці 1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне
міжкультурных камунікацый (па напрамках)*

Складальнік

Гурская А. С., дацэнт кафедры міжкультурнай камунікацыі Прыватнай установы адукацыі «Інстытут сучасных ведаў імя А. М. Шырокава», кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Савета Інстытута
пратакол № 4 ад 26.11.2019 г.

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Беия73

Р е ц е н з е н т ы:

кафедра белорусской филологии учреждения образования «Белорусский государственный технологический университет» (протокол № 3 от 22.11.2019 г.);

Дятко Д. В., заведующий кафедрой белорусского языкознания и лингводидактики учреждения образования «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка», кандидат филологических наук, доцент.

Рассмотрено и рекомендовано к утверждению
кафедрой межкультурной коммуникации
(протокол № 4 от 12.11.2019 г.)

С91 Гурская, А. С. Сучасная беларуская мова : вучэбна-метадычны комплекс для студэнтаў спецыяльнасці 1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый (па напрамках) [Электронный ресурс] / Сост. Е. С. Гурская. – Электрон. дан. (0,9 Мб). – Минск : Институт современных знаний имени А. М. Широкова, 2020. – 112 с. – 1 электрон. опт. диск (CD).

Систем. требования (миним.) : Intel Pentium (или аналогичный процессор других производителей) 1 ГГц ; 512 Мб оперативной памяти ; 500 Мб свободного дискового пространства ; привод DVD ; операционная система Microsoft Windows 2000 SP 4 / XP SP 2 / Vista (32 бит) или более поздние версии ; Adobe Reader 7.0 (или аналогичный продукт для чтения файлов формата pdf).

Номер гос. регистрации в НИРУП «Институт прикладных программных систем» 1162021165 от 22.01.2020 г.

Учебно-методический комплекс представляет собой совокупность учебно-методических материалов, способствующих эффективному формированию компетенций в рамках изучения дисциплины «Сучасная беларуская мова».

Для студентов вузов.

ISBN 978-985-547-341-2

© Институт современных знаний
имени А. М. Широкова, 2020

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Выкарыстанне беларускай мовы як дзяржаўнай і афіцыйнай мовы Рэспублікі Беларусь ставіць высокія патрабаванні да маўленчай культуры будучых спецыялістаў у галіне лінгвістыкі, якія ў сваёй прафесійнай дзейнасці павінны забяспечваць і падтрымліваць статус роднай мовы. Вывучэнне курса сучаснай беларускай мовы па спецыяльнасці «Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый» з'яўляецца неад'емным элементам фарміравання прафесійнай кампетэнцыі спецыялістаў і асновай для набывання маўленчага вопыту ў розных сферах зносінаў.

Курс сучаснай беларускай мовы прадугледжвае як тэарэтычную, так і практычную часткі. Тэарэтычны матэрыял выкладзены лагічна, у сціслым выглядзе, з апорай на традыцыйныя лінгвістычныя падыходы. Такі спосаб падачы матэрыялу захоўвае сувязь са школьнай практыкай вывучэння беларускай мовы і неабходны пры самастойнай працы студэнтаў. Разам з тым звернута ўвага на існаванне ў мовазнаўстве розных пунктаў гледжання на некаторыя тэарэтычныя пытанні, падкрэслены праблемы, якія выклікаюць палеміку ў навуковым свеце. Пры іх асвятленні ўлічаны навішчыя лінгвістычныя даследаванні, у якіх з сучасных пазіцый апісваюцца фанетычная, марфалагічная, лексічная і іншыя сістэмы беларускай мовы.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс сарыентаваны на тое, каб на практычных занятках і ў працэсе самастойнай работы студэнты набылі, засвоілі і паглыбілі веды па розных раздзелах сучаснай беларускай мовы ў такой ступені, якая дазволіць усведамляць мову як грамадскую з'яву і пэўную семіятычную сістэму, а таксама дасканалы авалодаць яе сродкамі. Сучасная тэорыя і методыка навучання мове якраз і арыентуе на ўсвядомленае асэнсаванне моўных адзінак, авалоданне моўнымі нормаў, засваенне законаў і правіл уключэння разнастайных канструкцый у шырокі кантэкст звязнай мовы.

Падрыхтаваны дапаможнік прызначаны для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах вывучэння дысцыплін гуманітарнага цыкла. Ён распрацаваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай, адукацыйным стандартам,

з улікам навейшых дасягненняў лінгвістычнай навукі, адлюстроўвае асабісты вопыт аўтара ў выкладанні філалагічных дысцыплін у ВНУ. Дапаможнік у пэўнай ступені папоўніць недахоп вучэбнай літаратуры па прадмеце.

У вучэбна-метадычным комплексе ўлічваецца спецыфіка функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму (і абумоўлення ім інтэрферэнтныя працэсы), а таксама сучасны стан мовы, звязаны з рэзкім зніжэннем пісьменнасці і маўленчай культуры. Па гэтай прычыне ў вывучэнне шэрагу пытанняў закладваюцца паралельныя формы рускай і беларускай моў.

Вучэбна-метадычны комплекс пабудаваны згодна з патрабаваннямі, якія прад'яўляюцца да прац падобнага тыпу, і ўключае ў сябе ўсе неабходныя кампаненты: тэарэтычны і практычны раздзелы, раздзел кантролю ведаў, дапаможны раздзел. Выбар тэарэтычнага матэрыялу для асвятлення ў курсе лекцый абумоўлены колькасцю гадзін, вызначаных у вучэбнай праграме, ступенню складанасці моўнай з'явы, актуальнасцю праблематыкі. Практычны блок уключае пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі з мэтай замацавання найбольш складаных тэм, разумення заканамернасцей моўных з'яў і фактаў. Ён утрымлівае дастатковую колькасць рознаўзроўневых заданняў для забеспячэння індывідуальнага падыходу і аб'ектыўнага кантролю. У раздзеле кантролю ведаў і дапаможным раздзеле змяшчаецца неабходная вучэбна-метадычная дакументацыя (вучэбная праграма, прыкладны пералік пытанняў да экзамену, асноўная і дадатковая літаратура). Прадстаўленая ў дапаможніку навуковая, вучэбна-даведачная, лексікаграфічная літаратура можа паслужыць дадатковай інфармацыйнай крыніцай па тэмах, праблемах беларускага мовазнаўства.

1. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

1.1. КАНСПЕКТ ЛЕКЦЫЙ ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ

Тэма 1. Беларуская мова ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей (лекцыя 1)

Прадметам вывучэння курса сучаснай беларускай мовы з'яўляецца ўнармаваная, апрацаваная майстрамі слова і дзеячамі навукі і культуры мова ў яе вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, якая абслугоўвае розныя сферы грамадскага жыцця беларускага народа: друк, радыё, тэлебачанне, адукацыю, мастацтва і г.д. Тэрмін «сучасная беларуская мова» (СБМ) мае некалькі значэнняў: 1) сістэма СБМ – гэта сукупнасць гукаў, слоў, фразем, словазлучэнняў, сказаў; 2) навука, якая вывучае фанетычную, лексічную, граматычную, фразеалагічную і г. д. сістэмы СБМ; 3) вучэбная дысцыпліна, курс, дзе выкладаюцца асновы навукі пра сучасную беларускую мову. Курс сучаснай беларускай мовы закладвае асновы ведаў лінгвістычнай тэорыі і дае апісанне ўсіх узроўняў сістэмы сучаснай беларускай мовы. Мэты і задачы, якія ставяцца ў школе і ВНУ пры вывучэнні курса, розныя. Школа выпрацоўвае трывалыя навыкі пісьма і вуснага маўлення. Асноўная задача ВНУ – выпрацаваць у студэнтаў навуковыя погляды на лексічную, фанетычную, граматычную сістэмы СБМ. Студэнты ў працэсе вывучэння курса павінны дасканала авалодаць нормамі пісьмовай і вуснай мовы, набыць устойлівыя прафесійныя навыкі і ўменні самастойна адбіраць, аналізаваць і ацэньваць моўныя факты, пазнаёміцца з працамі вядомых лінгвістаў, з дыскусійнымі пытаннямі мовазнаўства.

Мова – вельмі своеасаблівы феномен культуры. З аднаго боку, мова з'яўляецца найважнейшым самастойным элементам культурнай спадчыны народа, адной з асноўных частак культуры, з другога – яна спецыфічны спосаб

існавання і захавання культуры ў цэлым, дапамагае авалодаць усім багаццем чалавечай дзейнасці (культурай народа). Мова – гэта не толькі сродак зносін і сувязей, але і люстэрка жыцця ўвогуле. На зямным шары жыве каля 2000 розных народаў, а моў налічваецца ад 3000 да 6000, пры гэтым розныя народы могуць гаварыць на адной мове. У залежнасці ад паходжання, наяўнасці або адсутнасці агульных рыс усе *мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя*. Сярод роднасных моў вылучаюцца моўныя сем’і, групы і падгрупы.

Паводле тэорыі індаеўрапейскай расы, практычна ўсе еўрапейскія і многія азіяцкія народы маюць адну прарадзіму, а іх мовы ўзыходзяць ад адзінай мовы-крыніцы, якую прынята называць агульнаіндаеўрапейскай, або індаеўрапейскай прамовай. Вучоныя не прыйшлі да адзінай думкі, дзе і калі існавала гэта мова. Маецца шэраг гіпотэз наконт прарадзімы індаеўрапейцаў. Праіснаваўшы некалькі тысячагоддзяў, індаеўрапейская моўная супольнасць распалася, і на аснове яе дыялектаў пачалі складвацца розныя мовы (германскія, раманскія, славянскія і інш.). Мовы, якія паходзяць ад агульнаіндаеўрапейскай, з’яўляюцца роднаснымі, і на гэтай падставе іх аб’ядноўваюць у адну моўную сям’ю – індаеўрапейскую. Усяго даследчыкамі выяўлена каля 20 моўных сем’яў, сярод якіх індаеўрапейская самая вялікая ў свеце. У наш час амаль кожны другі чалавек гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Па ступені роднасці індаеўрапейская сям’я падзяляецца на асобныя групы моў. Існуе *16 моўных груп індаеўрапейскай сям’і*: германская (нямецкая, англійская, ісландская, шведская, дацкая і інш.), раманская (французская, іспанская, італьянская, партугальская, румынская, малдаўская і інш., мёртвая – лацінская), кельцкая (ірландская, шатландская, брэтонская і інш.), балцкая (літоўская, латышская, мёртвыя мовы – пруская і яцвяжская), іранская (персідская, таджыцкая, курдская і інш., мёртвыя – авестыйская, старажытнаперсідская), індыйская, ці індаарыйская (хіндзі, урду, бенгалі і інш., мёртвыя – ведыйская, санскрыт) і інш. Беларуская мова належыць да *славянскай групы моў* індаеўрапейскай сям’і. Разам з рускай і ўкраінскай мовамі яна ўваходзіць у склад *усходнеславянскай падгрупы*.

Беларуская мова – сродак зносін беларускай нацыі, нацыянальная мова беларускага народа, форма беларускай нацыянальнай культуры, адна з галоўных адзнак прыналежнасці да беларускай нацыі. Выдзяляюць *дзве стадыі развіцця беларускай мовы*: 1) старажытная (старая) – XIV–XVIII стст. – мова беларускай народнасці; 2) новая (сучасная) – к. XIX – пач. XXI ст. – мова беларускай нацыі. Мова непасрэдна звязана са станаўленнем і функцыянаваннем чалавечага грамадства. Уплыў грамадства на функцыянаванне мовы можа быць спантаным або мэтанакіраваным, што падразумявае моўную палітыку. Прыкладам спантаннага, стыхійнага ўплыву грамадства на беларускую мову з’яўляецца пашырэнне англійскіх слоў і інтэрнэт-жаргону. Узор прадуманай моўнай палітыкі – апошняя рэдакцыя «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), у якой прапануецца пісаць па-новаму шэраг выключэнняў і запазычаных слоў. Найбольш складана праводзіць моўную палітыку ў грамадствах, дзе існуе білінгвізм (двухмоўе), а таксама ў поліэтнічных краінах. У пач. XXI ст. беларуская мова функцыянуе ва ўмовах дзяржаўнага двухмоўя (білінгвізму) – беларускага і рускага, – калі кожны грамадзянін краіны мае права карыстацца адной ці другой мовай.

Мова выконвае ў грамадстве *наступныя функцыі*: камунікатыўную (лац. communication – зносіны, сувязь) – мова з’яўляецца асноўным сродкам зносін паміж людзьмі; кагнітыўную, або пазнавальную (лац. cognition – пазнанне) – мова выступае сродкам пазнання навакольнага свету і навучання; інфарматыўную – з выкарыстаннем мовы перадаецца і захоўваецца інфармацыя пра разнастайныя факты, з’явы, падзеі; эстэтычную – мова з’яўляецца інструментам для творчасці, а ў некаторых выпадках і сама можа быць аб’ектам творчасці; ідэалагічную – мова можа выступаць у якасці фактару палітыкі (напрыклад, для нацыянальнай ідэнтыфікацыі) або як сродак палітычнай і (ці) культурнай экспансіі; і інш.

Літаратурная мова – гэта найвышэйшая форма развіцця нацыянальнай мовы, абавязковая для ўсіх членаў грамадства ў афіцыйных зносінах. Літаратурная мова выкарыстоўваецца ў мастацкіх, навуковых тэкстах,

публіцыстыцы, на радыё і тэлебачанні. Сучасная беларуская літаратурная мова бытуе ў дзвюх формах – вуснай і пісьмовай. **Пісьмовая мова** – універсальны спосаб аб’яднання ўсіх пісьменных людзей, не толькі нашых сучаснікаў, але і папярэдніх пакаленняў. **Вусная форма** літаратурнай мовы абслугоўвае надзённыя патрэбы людзей, ёю карыстаюцца ў паўсядзённым жыцці, у публічных выступленнях (даклад, лекцыя, паведамленне), у сродках вуснай масавай інфармацыі – радыё, тэлебачанне, кіно. Для пісьмовай мовы характэрны больш строгі ў параўнанні з вуснай мовай адбор лексікі, ужыванне слоў з абстрактным значэннем, складаных слоў, слоў-тэрмінаў, інтэрнацыянальнай лексікі, адсутнасць ва ўжытку прастамоўных слоў, вульгарызмаў. У вуснай форме літаратурнай мовы шырока ўжываецца бытавая і размоўная лексіка; у сінтаксісе пераважаюць простыя сказы, няпоўныя, эліптычныя, бо ў гаворцы выкарыстоўваюцца дадатковыя сродкі – інтанацыя, міміка, жэст. Літаратурная мова распаўсюджана на ўсёй тэрыторыі Беларусі, яна аднастайная, агульнаўжывальная, не мае рэгіянальных асаблівасцей і абмежаванняў, не супадае з якім-небудзь дыялектам. Асноўнай прыметай літаратурнай мовы на ўсіх этапах яе развіцця выступае нарматыўнасць. Нормы літаратурнай мовы засвойваюцца падчас навучання, яны замацаваны ў шматлікіх слоўніках, даведніках і падручніках. **Нормамі літаратурнай мовы** называюцца прынятыя, агульнапрызнаныя і замацаваныя ў моўнай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, форма- і словаўтварэння, напісання. Афіцыйнае прызнанне нормы называецца **кадыфікацыяй**, г. зн. норма фіксуецца ў граматыках, даведніках і слоўніках. У аснове нарматыўнасці – моўная традыцыя, пашыранасць моўнай з’явы, нацыянальны каларыт, мова пісьменнікаў і пад. Аднак паняцце нормы не выключае варыянтнасці ў некаторых выпадках. Беларуская літаратурная мова, такім чынам, мае свае арфаграфічныя, арфаэпічныя, граматычныя, лексічныя, стылістычныя і інш. нормы. **Арфаграфічныя нормы** патрабуюць аднолькавага напісання ў адпаведнасці з пэўнымі правіламі, уласцівыя пісьмовай мове і рэгламентуюцца ўзаконеным правапісам. **Арфаэпічныя нормы** патрабуюць ад усіх карыстальнікаў

беларускай мовай адзінага вымаўлення галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў у словах і словазлучэннях. **Граматычныя** (марфалагічныя і сінтаксічныя) **нормы** патрабуюць правільнага ўжывання формаў слова, спалучэння слоў у словазлучэннях, г. зн. яны рэгулююць выкарыстанне зменных часцін мовы, граматычную сувязь слоў у прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцыях, замацоўваюць правільныя формы дапасавання і кіравання. Лексічныя нормы патрабуюць правільнага ўжывання слоўнікавага запасу роднай мовы.

Літаратурная і дыялектная мова як разнавіднасці мовы нацыі звязаны і ўзаемадзейнічаюць, але паміж імі існуюць і істотныя адрозненні. Літаратурнай мовай карыстаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, яна адзіная і абавязковая для ўсіх, хто піша і размаўляе па-беларуску. Дыялектная мова выкарыстоўваецца людзьмі пэўнай тэрыторыі – адной вёскі ці некалькіх блізкіх вёсак, пасёлкаў, мястэчак. Літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы грамадскага і культурнага жыцця людзей і з’яўляецца мовай мастацкай літаратуры, навукі, справаводства, публіцыстыкі. Дыялектная мова – гэта бытавая мова, на ёй, як правіла, размаўляюць у сям’і і аднавяскоўцы. Літаратурная мова строга ўнармаваная і мае дзве формы – вусную і пісьмовую. У дыялектнай мове няма строга выпрацаваных нормаў, яна мае звычайна толькі вусную форму, гэта гутарковая, беспісьмовая мова. На тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца два дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Гэтыя дыялекты раздзяляюцца паласой пераходных, або сярэднебеларускіх, гаворак. **Паўночна-ўсходні** дыялект складаюць гаворкі Віцебскай, большай часткі Магілёўскай, паўночных раёнаў Мінскай вобласці. Яго паўднёвая мяжа праходзіць па лініі Свір – Бягомль – Магілёў – Касцюковічы. **Паўднёва-заходні** дыялект складаюць гаворкі паўднёвых раёнаў Мінскай вобласці, большай часткі Гродзенскай і Гомельскай абласцей, Брэсцкай вобласці. Яго паўночная мяжа праходзіць ніжэй ад лініі Ліда – Мінск – Бабруйск – Рэчыца – Лоеў. Абодва дыялекты маюць рысы, агульныя для ўсіх беларускіх гаворак і літаратурнай мовы: аканне і яканне, дзеканне і цеканне, наяўнасць зацвярдзелых зычных. Паўночна-ўсходняму

дыялекту ўласцівыя дысімілятыўныя аканне і яканне, наяўнасць цвёрдага і мяккага гука [p], канчаткі *-ець, -эць, -аць* у дзеясловах 3-й асобы адзіночнага ліку, складаная форма будучага часу. Для паўднёва-заходняга дыялекту характэрна недысімілятыўнае аканне і яканне, толькі цвёрды гук [p], постфікс *-са* ў зваротных дзеясловах, простая форма будучага часу з канчаткам *-му*. Сярэднебеларускія пераходныя гаворкі маюць асаблівасці і таго, і другога дыялекту, а таксама такія адметныя рысы, як адсутнасць мяккага [ц'] у 3-й асобе дзеясловаў II спражэння, вымаўленне [o] на месцы [a] перад [ў] і інш.

Вывучэнне беларускай мовы пачынаецца ў XIX ст. У працах Е. Раманава, М. Нікіфароўскага, А. Кіркора падаюцца асобныя звесткі аб фанетычных, лексічных, граматычных асаблівасцях мовы. Надалей вывучэнне беларускай мовы працягнулі беларускія мовазнаўцы Я. Карскі («Беларусы»), І. Насовіч («Словарь белорусского наречия»), Б. Тарашкевіч («Беларуская граматыка для школ»), В. Ластоўскі, Я. Лёсік, Ф. Янкоўскі, М. Яўневіч, М. Бірыла, Л. Шакун, П. Шуба і інш. Вялікую ролю ў фарміраванні сучаснай беларускай мовы адыгралі пісьменнікі XIX–XX стст.: В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Цётка, М. Багдановіч, Я. Купала, Я. Колас, М. Гарэцкі, К. Чорны, І. Мележ, Я. Брыль, У. Караткевіч і інш.

Тэма 2. Фанетычная арганізацыя сучаснай беларускай мовы (лекцыя 2)

Фанетыка (ад грэч. *phōnētikos* – гукавы, галасавы) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца спосабы ўтварэння гукаў мовы, іх акустычныя асаблівасці, пазіцыйныя і камбінаторныя змены, спалучальнасць, а таксама склад, складападзел, націск, інтанацыя, асаблівасці члянэння гукавой плыні на маўленчыя адзінкі.

Вусная мова (маўленне) – гэта гукавая плынь, якая падзяляецца з дапамогай інтанацыі і націску на асобныя адрэзкі, фанетычныя адзінкі, якія, у сваю чаргу, падзяляюцца на сегментныя (лінейныя) і суперсегментныя

(нелінейныя). **Сегментнымі** (лац. segmentum – адрэзак) называюцца адзінкі фанетыкі, якія размяшчаюцца паслядоўна адна за другой, – фраза, маўленчы такт (сінтагма), фанетычнае слова, склад і гук. **Суперсегментныя** (лац. super – зверху, над) адзінкі – гэта адзінкі, якія накладваюцца на сегментныя адзінкі – ланцужок гукаў або складоў. Да іх адносяцца націск і інтанацыя. **Фраза** – гэта найбольшая фанетычная, інтанацыйна і сэнсава закончаная адзінка моўнай плыні, абмежаваная дзвюма працяглымі паўзамі, можа складацца з аднаго слова ці спалучэння слоў або аднаго ці некалькіх сказаў. **Маўленчы такт**, або **сінтагма**, – гэта частка фразы з аднаго ці некалькіх слоў, якія гучаць без закончанай інтанацыі, без прыпынку або з непрацяглымі паўзамі. Падзел фразы на маўленчыя такты ўмоўны, таму што ён залежыць ад тэмпу выказвання, імкнення выдзеліць у ім пэўную частку. У маўленчым такце могуць вылучацца **фанетычныя словы** – гукавыя адзінкі, з’яднаныя адным слоўным націскам. Службовыя словы – прыназоўнікі, злучнікі, часціцы, а таксама некаторыя займеннікі свайго націску не маюць і прымыкаюць да самастойных слоў, утвараючы адно акцэнтнае цэлае.

Склад – адзін або некалькі гукаў, якія вымаўляюцца адным штуршком выдыхаемага паветра. Выдзяляюць *тэорыі склада*, у адпаведнасці з якімі адбываецца складападзел: 1) экспіраторная – разглядае склад як спалучэнне гукаў, якое вымаўляецца адным штуршком выдыхаемага паветра; 2) тэорыя мускульнага напружання – склад вымаўляецца адным імпульсам мускульнага напружання, найменшы ўзровень якога і будзе паказваць на межы склада; 3) санорная тэорыя склада – заснавана на акустычных крытэрыях, згодна з якімі склад – гэта хваля санорнасці, гучнасці, а найбольш гучны ёсць складовы гук. У беларускай мове адрозніваюць **адкрытыя** склады (заканчваюцца на галосны – *да-ро-га*), **закрытыя** склады (заканчваюцца на зычны – *фут-бол*), **прыкрытыя** склады (пачынаюцца з зычнага – *сас-на*), **непрыкрытыя** склады (пачынаюцца з галоснага – *а-га-род*). **Фанетычны складападзел** – гэта мяжа паміж двума складамі, размешчанымі адзін за адным у маўленчай плыні. Падзел слова на марфемы (*над-ыгр-а-л-і*) можа не супадаць з фанетычным падзелам на склады

(па-ды-гра-лі). Правілы пераносу слоў на пісьме таксама могуць не супадаць з фанетычным складападзелам слова, асабліва на стыку марфем. Напрыклад: 1) фанетычны складападзел: *а-бсу-шыць*; 2) марфемнае члянэнне: *аб-суш-ы-ць*; 3) падзел для пераносу: *аб-су-шыць*. Складападзел – гэта фанетычная з’ява, якая існуе ў мове; марфемнае члянэнне слова – з’ява граматычная, мэта якой – вызначэнне структурных частак слова; перанос слоў – умоўна прынятыя правілы, выкліканыя тэхнічнымі патрэбамі перадачы мовы на пісьме.

Гук – найменшая непадзельная адзінка вуснай мовы, утвораная органамі маўлення за адну артыкуляцыю. Гук, таксама як слова і сказ, з’яўляецца асноўнай адзінкай мовы. Гукі мовы – з’ява шматаспектная, таму што яны па сваёй прыродзе выступаюць, па-першае, як факт фізічны (механічнае ваганне і хваля ў пругкім асяроддзі); па-другое, факт фізіялагічны (вынік работы органаў маўлення чалавека); па-трэцяе, факт лінгвістычны (сродак адрознівання паміж сабой марфем, слоў, словазлучэнняў і г. д.). У сувязі з гэтым выдзяляюць наступныя **характарыстыкі** гукаў: 1) фізічныя, або акустычныя; 2) фізіялагічныя, або артыкуляцыйныя; 3) функцыянальныя, або лінгвістычныя.

Гукі мовы ўтвараюцца ў выніку дзеяння пэўных органаў чалавечага цела, што складаюць **маўленчы апарат**. Маўленчы апарат умоўна можна падзяліць на тры спецыфічныя часткі: 1) дыхальныя органы (дыяфрагма, лёгкія, бронхі, дыхальнае горла); 2) гартань і галасавыя звязкі; 3) надгартанныя поласці (поласці глоткі, рота і носа) – удзельнічаюць ва ўтварэнні спецыфічных якасцей гукаў маўлення. **Паводле ўдзелу ва ўтварэнні гукаў** органы маўлення падзяляюцца на актыўныя і пасіўныя. **Актыўныя (рухомыя) органы**: галасавыя звязкі, язык, губы, мяккае паднябенне, язычок (увула), задняя частка глоткі, ніжняя сківіца. **Пасіўныя (нерухомыя) органы** – зубы, алвеолы, цвёрдае паднябенне, верхняя сківіца, поласць носа.

Гукі мовы, якія служаць для адрознення (ці атаясамлівання) слоў або іх формаў, называюцца **фанемамі**. У моцнай пазіцыі (галосныя пад націскам, зычныя перад галоснымі або санорнымі) гукі адпавядаюць фанемам. У фанетычную сістэму сучаснай беларускай мовы ўваходзіць 45 гукаў – 6 галосных і

39 зычных. Гукі, якія ўтвараюцца толькі пры ўдзеле голасу, называюцца *галоснымі*. У беларускай мове іх 6: [a], [o], [э], [y], [ы], [i]. На пісьме яны перадаюцца 10 літарамі – a, я, o, ё, э, e, y, ю, ы, і. Класіфікацыя галосных гукаў заснавана на іх артыкуляцыі, у залежнасці ад удзелу пры іх вымаўленні губ і языка. Паводле ўдзелу ў вымаўленні губ галосныя бываюць *лабіялізаваныя* (лац. labium – губа), ці *агубленыя*: [o], [y], і *нелабіялізаваныя* (*неагубленыя*) – [a], [э], [i], [ы]. Паводле ступені пад’ёму языка вылучаюцца галосныя *верхняга пад’ёму*: [i], [ы], [y]; *ніжняга пад’ёму*: [a]; *сярэдняга пад’ёму*: [o], [э]. Паводле перамяшчэння языка па гарызанталі галосныя падзяляюцца на галосныя *пярэдняга рада*: [i], [э]; *сярэдняга рада*: [ы], [a]; *задняга рада*: [y], [o].

Адметнай рысай беларускага вакалізму (лац. vocalis – галосны гук – сістэма або сукупнасць галосных гукаў мовы) з’яўляецца аканне. *Аканне* характэрна толькі для беларускіх ці даўно запазычаных слоў; на словы іншамоўнага паходжання яно не распаўсюджваецца: *гіпотэза, медаль, інтэлект* і пад. У некаторых запазычаных словах [э] змяніўся на [ы]: *цырымонія, канцэлярыя, інжынер* (параўн. руск. *церемония, канцелярия, инженер*). Плаўнасць і мілагучнасць беларускай мове надаюць *прыстаўныя галосныя*. Прыстаўныя [i], [a] з’яўляюцца перад збегам зычных, які пачынаецца з санорных [м], [л], [р] і некаторых іншых зычных: *імгненне, аржаны, аўторак*. У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, пашыраны словы з *поўнагалоснымі спалучэннямі*: *серада, вораг, палон, салодкі, галоўны, узнагарода, скарачэнне* (параўн. руск. *среда, враг, плен, сладкий, главный, награда, сокращение*).

Зычныя гукі складаюцца з шуму або голасу і шуму, што ўзнікае ў час вымаўлення. У сувязі з гэтым *зычныя класіфікуюцца* па чатырох артыкуляцыйных прыметах: 1) месца ўтварэння; 2) спосаб утварэння; 3) удзел голасу і шуму; 4) наяўнасць або адсутнасць палаталізацыі. **Па месцы ўтварэння** ўсе зычныя гукі падзяляюцца на *губныя*, або *лабіяльныя* (лац. labialis – губны), і *язычныя*. *Губныя* зычныя гукі падзяляюцца на: 1) *губна-губныя*; 2) *губна-зубныя*. *Язычныя* гукі падзяляюцца на: 1) *пярэднеязычныя*; 2) *сярэднеязычны* [j]; 3) *заднеязычныя*, а таксама на: 1) *зубныя*;

2) *пярэднепаднябенныя*; 3) *сярэднепаднябенныя*; 4) *заднепаднябенныя*. У залежнасці ад спосабу ўтварэння зычныя гукі падзяляюцца на: 1) *змычныя (выбухныя)*; 2) *шчылінныя (фрыкатыўныя* (лац. *fricatio* – трэнне)); 3) *змычна-шчылінныя (афрыкаты* (лац. *affricata* – прыцёртая)); 4) *змычна-праходныя (плаўныя)* – бываюць насавымі і ротавымі, або бакавымі; 5) *дрыжачы гук (вібрант) [r]*. Па ўдзеле голасу і шуму ўсе зычныя падзяляюцца на *санорныя і шумныя* гукі. Пры ўтварэнні *санорных* голас, або тон (перыядычныя ваганні галасавых звязак) пераважае над шумам: *[м], [м’], [н], [н’], [л], [л’], [в], [в’], [ў], [р], [j]*. Санорныя маюць наступныя асаблівасці: 1) не падпадаюць пад асіміляцыю па глухасці перад глухімі: *і[мк]ліва, вядзе[рц]а*; 2) глухія зычныя перад імі не пераходзяць у звонкія: *це[пл]ыня, выда[тн]ы*; 3) не аглушаюцца на канцы слова: *[пыл], [млын], [дар]*. **Шумныя** зычныя падзяляюцца на дзве групы: **глухія і звонкія**. **Глухія** ўтвараюцца толькі з шуму, у іх зусім адсутнічае голас: *[к], [к’], [п], [п’], [с], [с’], [ф], [ф’], [т], [ч], [ш], [х], [х’], [ц], [ц’]*. У **звонкіх** зычных ёсць і шум, і голас, але шум пераважае над голасам: *[б], [б’], [г], [г’], [д], [д’], [дз], [дз’], [дж], [ж], [з], [з’]*. Глухія і звонкія зычныя ўтвараюць суадносныя пары. Глухія *[ф], [ф’]* не маюць адпаведных звонкіх (*[в], [в’]* – санорныя!). У беларускай мове дадатковай артыкуляцыяй зычных з’яўляецца **палаталізацыя** (лац. *palatum* – паднябенне). Пры дапамозе палаталізацыі ўтвараюцца *мяккія (палаталізаваныя)* зычныя: *[б’], [п’], [м’], [н’], [л’], [дз’], [ц’], [к’], [х’], [г’], [з’], [с’]*. Паколькі для *[j]* асноўнай з’яўляецца сярэднеязычная артыкуляцыя, ён называецца палатальным. Зычныя гукі без дадатковай артыкуляцыі называюцца **цвёрдымі**, або **непалаталізаванымі**. Большасць зычных гукаў могуць утвараць пары па цвёрдасці–мяккасці: *[б]–[б’], [д]–[дз’], [т]–[ц’], [з]–[з’], [с]–[с’], [в]–[в’]* і г.д. У беларускай мове гук *[j]* не мае адпаведнага цвёрдага, а гукі *[дж], [ж], [ч], [ш], [р], [ц]* не маюць мяккіх адпаведнікаў і называюцца **зацвярдзелымі**. Гукі *[д], [т]* пры змякчэнні змяняюцца на *[дз’], [ц’]*: *горад – у горадзе, хата – у хаце*. Змяненне *[д]* на *[дз’]* называецца **дзеканем**, а *[т]* на *[ц’]* – **цеканнем**.

Зычныя [ц] і [ц'] не з'яўляюцца парнымі. У беларускай мове **6 афрыкат** (злітных, непадзельных гукаў) – [дж], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ч]. Гукі [г], [г'] у беларускай мове фрыкатыўныя: *гутарка, грамата, гульня*. Выбухны [г'], тыповы для рускай мовы, вымаўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах: *газа, гонта, ганак, гвалт*. Беларускай мове ўласцівы гук [ў] (у нескладовае), які паходзіць з гукаў [y], [л], [в]. Адметная рыса беларускай мовы – **падаўжэнне зычных гукаў**. Зычныя [ж], [з], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'], [ч], [ш] падаўжаюцца ў пазіцыі паміж двума галоснымі гукамі. Для беларускай мовы характэрныя **прыстаўныя зычныя [в], [г], [ж]**. Не развіваецца прыстаўны ў словах неславянскага паходжання і ў словах з прыстаўным [і]: *інстытут, інтэлект, ільдзіна*.

Чаргаванне гукаў – гэта ўзаемазамена гукаў у адной і той жа частцы слова: *слу[г]а – слу[ж]ыць, в[а]да – в[о]ды, ня[к]у – ня[ч]э, л[е]с – л[я]сок*. **Пазіцыйныя чаргаванні** адбываюцца ў залежнасці ад месца гука ў слове і адлюстроўваюць фанетычныя нормы сучаснай мовы. Сярод пазіцыйных чаргаванняў галосных найбольш пашыранымі з'яўляюцца чаргаванні, у аснове якіх – аканне і яканне: *росы – раса, стрэл – страляць*. Пазіцыйныя чаргаванні зычных адбываюцца пад уплывам суседніх зычных гукаў у сярэдзіне слова або залежаць ад становішча зычных у канцы слова: *кубы – ку[н], спаць – [с']ніць, салома – у сало[м'э]* і інш. **Асіміляцыя** (лац. assimilation – прыпадабненне, падабенства) – такі фанетычны працэс, калі пад уплывам аднаго з суседніх гукаў у большай ці меншай ступені змяняецца другі гук. Звычайна асімілююцца зычныя гукі. **Асіміляцыя можа быць**: 1) **поўнай**, калі абодва гукі становяцца аднолькавымі (*перакладчык – перакла[ч]ык, зжоўклы – [ж]оўклы*); 2) **няпоўнай** (*частковай*), калі адзін гук прыпадабняецца да другога ў якім-небудзь адным кампаненце артыкуляцыі: па звонкасці (*просьба – про[з']ба*), па глухасці (*сцежка – сце[ш]ка*), па мяккасці (*свядомы – [с']вядомы*), асіміляцыя шыпячых да свісцячых (*мыецца – мые[ч]я*), асіміляцыя свісцячых да шыпячых (*перавозчык – пераво[шч]ык*). **Дысіміляцыя** (лац. dissimilation – распадабненне) – гэта замена аднаго з двух аднолькавых або падобных гукаў іншым, менш падобным па вымаўленні (*тра[х]тар замест тра[к]тар, [н]алпа замест [м]алпа, тра[н]вай замест тра[м]вай*). У наш час

дысіміляцыя характэрна пераважна для дыялектнай мовы, прастамоўя і дзіцячага маўлення. *Аглушэнне* звонкіх на канцы слова ў сучаснай беларускай мове адбываецца абавязкова (*агароды* – *агаро[t]*, *грыбы* – *гры[n]*). *Гістарычныя чаргаванні* – гэта вынік змен у фанетычнай сістэме мовы ў мінулыя часы. Яны не абумоўлены фанетычнай пазіцыяй гука ў слове: *весці* – *вёз*, *бровы* – *брыво*, *вага* – *важыць*, *магу* – *можаш*, *вышка* – *на вышцы* і г.д. Пашырана гістарычнае чаргаванне [л] – [ў], якое адбываецца ў формах мужчынскага роду адзіночнага ліку дзеясловаў прошлага часу: *спява[л]а* – *спява[ў]*, *шуме[л]а* – *шуме[ў]*.

Да *прасадычных* (грэч. *prosodia* – націск) *фанетычных адзінак* адносяць націск, інтанацыю, паўзы. *Націск* – вылучэнне ў маўленні той або іншай адзінкі (склада, слова, сінтагмы) пры дапамозе фанетычных сродкаў (працягласць і сіла вымаўлення, размяшчэнне галоснага ў слове). *Інтанацыя* – рытміка-меладычны бок маўлення, які з’яўляецца сродкам выражэння сінтаксічных значэнняў і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі. Інтанацыя разам з націскам утварае прасадычную сістэму мовы, складае такую сукупнасць прасадычных сродкаў мовы, якія служаць для афармлення выказвання як адзінкі камунікацыі.

Транскрыпцыя – сістэма пісьма, якая выкарыстоўваецца для дакладнай перадачы гукавога (фанемнага) складу слоў якой-небудзь мовы ці дыялекту. Адрозніваюць транскрыпцыю *фанетычную* (кожны гук абазначаецца асобным знакам), *фанематычную* (перадае кожнае слова па складу фанем, а не гукаў, перавага аддаецца структурнаму аспекту слова) і *практычную* (перадае гучанне іншамоўных слоў сродкамі нацыянальнага алфавіта з улікам іх вымаўлення).

Тэма 4. Графічная сістэма беларускай мовы (лекцыя 3)

Графіка (грэч. *graphiké*, ад *graphō* – пішу, чарчу, малюю) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца: сістэма суадносін паміж літарамі і гукамі; сукупнасць усіх сродкаў для абазначэння вуснай мовы на пісьме; напісанне літар і іншых графічных знакаў. Адначасова гэта і сістэма пісьмовых знакаў

пэўнай мовы. Асновай беларускай графікі з'яўляюцца літары. Таксама да *сродкаў беларускай графікі* адносяцца *знакі прыпынку, апостраф, злучок, знак націску, лічбы, усе матэматычныя знакі, пропускі паміж словамі, прыёмы скарачэння слоў* і інш. Графіка ўстанаўлівае суадносіны паміж літарамі і гукамі сучаснай беларускай мовы, акрэслівае гукавое значэнне кожнай літары, узятай асобна і ў спалучэнні з іншымі літарамі ў слове, займаецца вывучэннем малюнкаў літар, іх абрысаў. Беларуская графіка непасрэдна звязана з фанетыкай, таму што яна будзеца ў адпаведнасці з гукавой сістэмай сучаснай беларускай мовы.

Беларускае пісьмо ў сваёй аснове *літарна-гукавое*, г. зн. для абазначэння асобных гукаў выкарыстоўваюцца графічныя знакі – літары. *Гук* – найдрабнейшы акустыка-артыкуляцыйны элемент вуснай мовы, які вымаўляецца і ўспрымаецца на слых. *Літара* – умоўны пісьмовы знак, якім на пісьме абазначаецца пэўны гук ці спалучэнне гукаў. Сукупнасць літар, размешчаных у традыцыйна ўстаноўленым парадку, называецца *алфавітам* (грэч. alphābetos, ад alfa+beta – назвы першых дзвюх літар α – альфа і β – бэта (навагрэч. – віта) грэчаскага алфавіта). У якасці сіноніма да тэрміна «алфавіт» выкарыстоўваецца слова *азбука* (ст.-слав. а (аз) + б (букі) – назвы першых дзвюх літар стараславянскага алфавіта). У складзе сучаснага беларускага алфавіта налічваецца 32 літары, кожная з якіх мае чатыры варыянты свайго графічнага адлюстравання, або чатыры графемы: рукапісная, друкаваная, малая, вялікая – а, А, а, А; б, Б, б, Б; в, В, в, В; г, Г, г, Г; д, Д, д, Д; е, Е, е, Е; ё, Ё, ё, Ё; ж, Ж, ж, Ж; з, З, з, З; і, І, і, І; й, Й, й, Й; к, К, к, К; л, Л, л, Л; м, М, м, М; н, Н, н, Н; о, О, о, О; п, П, п, П; р, Р, р, Р; с, С, с, С; т, Т, т, Т; у, У, у, У; ў, Ў, ў, Ў; ф, Ф, ф, Ф; х, Х, х, Х; ц, Ц, ц, Ц; ч, Ч, ч, Ч; ш, Ш, ш, Ш; ы, Ы, ы, Ы; ь, Ь, ь, Ь; э, Э, э, Э; ю, Ю, ю, Ю; я, Я, я, Я. Паслядоўнасць размяшчэння літар у алфавіце з'яўляецца ўмоўнай, але яе трэба ведаць, бо ў адпаведнасці з ёй ствараюцца разнастайныя слоўнікі, картатэкі і каталогі ў бібліятэках, шматлікія даведнікі,

спісы і г. д. Для перадачы галосных фанем беларускай мовы, якія выконваюць сэнсаадрознівальную ролю, выкарыстоўваецца 10 літар: *a, e, ě, i, o, y, э, ы, ю, я*. З іх так званыя ётавыя *e, ě, i, ю, я* ў пачатку слова, а пасля галосных, ў апострафа, раздзяляльнага мяккага знака ў сярэдзіне і ў канцы слова выражаюць спалучэнне гукаў (*й* + адпаведны галосны *э, o, i, y, a*). З дапамогай дадзеных літар перадаецца і мяккасць зычных (*нёс – нос, спяць – спаць, без – бэз* і г.д.). 14 беларускіх літар *б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, с, ф, х, ц* перадаюць на пісьме і цвёрдыя зычныя (у прыватнасці, пасля галосных, што абазначаюцца літарамі *a, o, ы, y, э*), і мяккія (абазначаюцца спалучэннем з ётавымі ці з мяккім знакам). Літары *д, ж, р, т, ў, ч, ш* абазначаюць на пісьме адпаведныя цвёрдыя зычныя гукі. Алфавіт сучаснай беларускай літаратурнай мовы паслядоўна адлюстроўвае яе фанетычную сістэму, але не заўсёды адпавядае ёй, бо мае, па-першае, літары, якім няма гукавых адпаведнікаў, напрыклад *ь*; па-другое, адной літарай перадаюцца або спалучэнні двух гукаў, або якасна розныя гукі ці фанемы (цвёрдыя і мяккія, звонкія і глухія, інш.). Асобныя гукі беларускай мовы перадаюцца спалучэннямі літар, у прыватнасці дыграфамі *дз, дж*, а таксама спалучэннем з мяккім знакам (*радасць, пісьмо* і інш.); спалучэннем літар перадаецца і вымаўленне падоўжаных зычных (*збожжжа, вяселле* і інш.).

Як адзначалася, да ***сродкаў беларускай графікі***, акрамя літар, адносяцца знакі прыпынку, апостраф, злучок, абзац, знак націску, параграфа, прыёмы скарачэння слоў, пропускі паміж словамі і інш. ***Знакі прыпынку***, або ***пунктуацыйныя знакі*** – графічныя неалфавітныя знакі, што ўжываюцца ў пісьмовай мове з мэтай сэнсавага, інтанацыйнага, сінтаксічнага і камунікатыўнага члянэння тэксту. ***У залежнасці ад функцыі***, якую выконваюць знакі прыпынку, яны падзяляюцца на ***раздзяляльныя*** (кропка, пыталнік, клічнік, шматкроп’е, коска, кропка з коскай, двукроп’е, працяжнік – служаць для раздзялення самастойных сказаў у тэксце, частак складанага сказа ці асобных членаў простага сказа) і ***выдзяляльныя*** (дужкі, двукоссе, коскі,

працяжнікі – служаць для выдзялення ў структуры сказа яго асобных частак, напрыклад, адасобленых членаў, параўнальных зваротаў, звароткаў, пабочных і ўстаўных канструкцый, простаі мовы). **Апостраф** (грэч. apostrophos – звернуты ўбок, назад) – надрадкавы знак (‘) у выглядзе коскі. Пішацца перад *e*, *ё*, *ю*, *я*, націскным *i* пасля прыставак на зычны, у сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных, ужываецца таксама для абазначэння мяккасці зычных у фанетычнай транскрыпцыі. **Злучок**, або **дэфіс** (лац. divisio – раздзел) (-) – злучае часткі складаных слоў (*паўднёва-заходні*), марфемы простых слоў (*па-твойму*, *дзе-небудзь*), служыць для абазначэння пераносу часткі слова на наступны радок. **Абзац** (ням. Absatz – адступленне) – водступ управа ў пачатку першага радка тэксту (чырвоны радок); адрэзак тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога, які характарызуецца сэнсавай і структурнай завершанасцю. **Знак націску** (˘) ставіцца для абазначэння склада, які вымаўляецца з большай сілай голасу, што садзейнічае правільнаму вымаўленню слова, а таксама для размежавання амографаў: *вы́падак*, *лю́бы – любы́*. **Параграф** (лац. paragraphus – частка тэксту, значок) (§) ужываецца для падзелу тэксту на часткі, якія маюць самастойнае значэнне і характарызуюцца сэнсавай завершанасцю.

Суадносіны паміж гукамі і літарамі паказваюць, што сучасная беларуская **графіка заснавана на двух прынцыпах** – складовым і гукавым. Сутнасць **складовага прынцыпу** ў тым, што гукавое значэнне асобных літар выступае толькі ў складзе, які з’яўляецца графічнай адзінкай. Згодна з гэтым прынцыпам ужываюцца двухзначныя літары, ён эканоміць графічныя сродкі, бо не трэба ўводзіць у алфавіт яшчэ 14 літар для абазначэння мяккіх зычных. Адсутнасць абазначэння гукі [j] у пэўных пазіцыях таксама скарачае колькасць літар у беларускай графіцы. **Гукавы прынцып** заключаецца ў тым, што адзін і той жа гук на пісьме заўсёды абазначаецца адной і той жа літарай.

Пісьмовая мова – другасны набытак чалавецтва, яна з’яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем вуснай мовы. Першапачатковыя формы пісьма ўзніклі прыкладна 5 тыс. гадоў таму назад, у той час як вусная мова існуе ўжо больш за 100 тыс. гадоў. *Першым відам пісьма* была **піктаграфія** (лац. pictus – намаляваны і грэч. graphō – пішу, маюю) – пісьмо малюнкамі. Піктаграма ўяўляла сабой цэлае, не расчлянёнае на словы, паведамленне малюнкамі. Са з’яўленнем у піктаграфіі элементаў сімвалізму вылучыўся *другі від пісьма* – ідэаграфія. **Ідэаграфія** (грэч. idea – ідэя, паняцце і graphō – пішу) – пісьмо паняццямі. Пры такім пісьме кожны знак служыць сімвалам паняцця, якое стаіць за словам. Паступова знакі ідэаграфічнага пісьма ператварыліся ў іерогліфы (грэч. hieroglyphoi – свяшчэннае пісьмо, якім валодалі егіпецкія жрацы (старажытнае шумерскае, егіпецкае пісьмо, кітайскае). **Іерогліфічнае пісьмо** перадае паняцці безадносна да гукавога афармлення, не адлюстроўвае асаблівасці вымаўлення. Прыкладам сучаснага ідэаграфічнага пісьма з’яўляецца кітайскае пісьмо. Далей развіццё пісьма прывяло да ўзнікнення **фанетычнага (гукавога) пісьма**, якое арыентуецца на гучанне, а не на значэнне, таму апіраецца на фанетычныя адзінкі (склад і гук). *Трэці від пісьма* – **складовае** (графічныя знакі абазначаюць склады; першымі да яго перайшлі шумеры і егіпцяне, складовым было старажытнаіндыйскае пісьмо, эфіопскае). Складовым з’яўляецца сучаснае індыйскае пісьмо, японскае, карэйскае. Самы дасканалы і пашыраны від пісьма – **літарна-гукавое (фанаграфічнае) пісьмо** (фарміравалася ў к. II – пач. I тыс. да н. э. – фінікійскае, грэчаскае, этрускае, лацінскае). Беларускае пісьмо – фанаграфічнае, або літарна-гукавое.

У аснову беларускай графікі пакладзены **славянскі кірылаўскі алфавіт (кірыліца)**, які быў створаны на аснове грэка-візантыйскага пісьма ў IX ст.

славянскімі асветнікамі Кірылам і Мяфодзіем. Усяго ў кірыліцы было 43 літары: 24 – грэка-візантыйскага паходжання, 19 – створаны ўпершыню. Паралельна з кірыліцай выкарыстоўваўся другі славянскі алфавіт – *глаголіца*. Абодва алфавіты адпавядалі фанетычнай сістэме стараславянскай мовы, мелі аднолькавы парадак размяшчэння і адзін і той жа прынцып называння літар (43 літары ў кірыліцы, 40 – у глаголіцы). Адрозніваліся гэтыя алфавіты па форме літар: у кірыліцы – простая, выразная, у глаголіцы – складаная, замыславая. Глаголіца выкарыстоўвалася сярод паўднёва-заходніх славян-каталікоў. Славянская кірыліца пашырылася сярод усходніх славян (і на тэрыторыі сучаснай Беларусі) пасля прыняцця хрысціянства (988). Выдзяляюць тры асноўныя *этапы развіцця старабеларускай графікі*: 1) *устаў* (XIV ст.); 2) *паўустаў* (XIV–XVII стст.); 3) *скарапіс* (XVI–XVII стст.). У XVI ст. Ф. Скарына на аснове кірыліцы стварыў узор друкаваных літар, якія не паўтаралі малюнка літар ні ўстава, ні скарапісу. З к. XVII ст. беларускі шрыфт выкарыстоўваўся абмежавана, а ў XVIII ст. прыйшоў да заняпаду. У гэты час пачалі ўжываць *лацінскую графіку*, якая выкарыстоўвалася да XIX – пач. XX ст. («Мужыцкая праўда», творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча). У XVI–XVII стст. ужываўся і арабскі алфавіт, якім карысталіся татары, што сяліліся на Беларусі з XIV ст. Татары для захавання рэлігіі пераклалі Каран і іншыя ісламскія тэксты на беларускую мову, пакінуўшы арабскі алфавіт. Кнігі, напісаныя па-беларуску арабскім алфавітам, называюцца *кітабамі* (чытаюцца справа налева, радок суцэльны, адсутнічае падзел на словы, вялікая літара і знакі прыпынку). З к. XIX ст. (перыяд фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы) ужываўся *грамадзянскі шрыфт* («грамадзянка») – рэфармаваны загадам Пятра I ў 1708 г. кірылаўскі алфавіт. Паступова ён стаў перадаваць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы (уведзены дыграфы *дж*, *дз*, літары *ў*, *ё*, *і*, спалучэнне літар *шч* (замест *щ*), раздзяляльны знак апостраф).

Некаторы час творы друкаваліся паралельна двума шрыфтамі – лацінскім і грамадзянскім («Наша ніва», зб. Я. Купалы, Цёткі). У 20-я гг. XX ст. алфавіт, у аснове якога была «грамадзянка», быў замацаваны як адзіны графічны сродак сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Тэма 5. Праваніс: гісторыя станаўлення, сучасны стан (лекцыя 4)

Арфаграфія (грэч. orthographia, ад orthos – правільны, graphō – пішу), або **праваніс**, – раздзел мовазнаўства, які вывучае правілы перадачы на пісьме вуснай мовы. Тэрмінам «арфаграфія» часта называюць сістэму агульнапрынятых правіл, якія рэгулююць аднастайнае, унармаванае напісанне слоў і марфем. У арфаграфію таксама ўключаюцца правілы злітнага, паўзлітнага і асобнага напісання слоў, іх графічнага скарачэння, ужыванне вялікай літары, а таксама пераносу слоў. Задачай арфаграфіі, звязанай з адлюстраваннем нацыянальнай спецыфікі беларускай мовы, з’яўляецца вызначэнне правіл перадачы на пісьме гукавога складу асобнага слова або яго значымых частак. Асноўнымі паняццямі арфаграфіі з’яўляюцца арфаграма, арфаграфічны прынцып, арфаграфічнае правіла. **Арфаграма** (грэч. orthos – правільны і грама – літара) – гэта правільнае (што адпавядае правілам або традыцыі) напісанне, якое патрэбна выбраць з двух ці больш магчымых розных напісанняў. Ад арфаграм трэба адрозніваць **анорныя напісанні**, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правіл. Такія напісанні адпавядаюць правілам графікі: *рэха, маці, мыць*. **Арфаграфічнае правіла** – гэта палажэнне, якое ў адпаведнасці з канкрэтным прынцыпам прапануе нарматыўнае напісанне слоў і іх формаў. Любое адхіленне ад гэтага прынцыпу з’яўляецца выключэннем з правіла. **Арфаграфічны прынцып** (лац. principium – аснова, пачатак) – пэўная заканамернасць, якая звязана з нацыянальнай спецыфікай мовы і на аснове якой грунтуюцца і аб’ядноўваюцца ў групы канкрэтныя

правілы напісання. **У аснове** сучаснай беларускай арфаграфіі **ляжаць фанетычны і марфалагічны прынцыпы**, а таксама сустракаюцца **традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні**.

Прынцып, яго сутнасць	Асноўныя напісанні паводле гэтага прынцыпу
1. <i>Фанетычны</i> – асноўны прынцып беларускага правапісу: гукі на пісьме перадаюцца адпаведна літаратурнаму вымаўленню («як чуецца, так і пішацца»)	правапіс <i>о, э, а</i> (аканне); правапіс <i>е, ё, я</i> (яканне); правапіс <i>ы, й, і</i> пасля прыставак, акрамя прыставак <i>між-, звыш-, пан-, супер-, транс-</i> ; правапіс <i>у, ў</i> ; правапіс прыстаўных галосных і зычных; правапіс прыставак на <i>з-, с-</i> ; правапіс <i>д-дз, т-ц</i> (дзеканне і цеканне); правапіс літары <i>ц</i> на месцы спалучэнняў <i>кс, тс, чс, цс</i> ; правапіс падоўжаных зычных; правапіс спалучэнняў зычных <i>сн, сл, зн, рн, рц</i> ва ўласна беларускіх і запазычаных словах і інш.
2. <i>Марфалагічны</i> прынцып патрабуе аднолькавай (аднастайнай) перадачы на пісьме марфем і іх частак незалежна ад вымаўлення ў розных фанетычных пазіцыях	правапіс каранёвага <i>я</i> і суфіксаў <i>-язь, -ядзь</i> ; правапіс <i>е ў</i> часціцы <i>не</i> і прыназоўніку <i>без</i> ; правапіс глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых зычных (аглушэнне звонкіх зычных, азванчэнне глухіх, асіміляцыйная мяккасць зычных, прыпадабненне шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых); правапіс каранёвых зычных <i>з, ж, ш, ч, х</i> перад суфіксам <i>-ск-</i> і каранёвага <i>д</i> перад <i>-с-</i> ; правапіс <i>к</i> перад суфіксам <i>-ск-</i> у словах неславянскага паходжання; правапіс зычных <i>б і д</i> на канцы прыставак; правапіс зычных на стыку марфем і інш.
3. <i>Традыцыйныя (гістарычныя)</i> напісанні перадаюцца па традыцыі, хаця яны супярэчаць фанетычнаму і марфалагічнаму прынцыпам	правапіс <i>е ў</i> першым складзе перад націскам у словах неславянскага паходжання; напісанне вялікай літары <i>У</i> (складовага) у пачатку ўласных назваў пасля галосных; правапіс вялікай літары <i>ў</i> дакументах міжнароднага значэння і назвах міжнародных арганізацый; правапіс вялікай літары <i>ў</i> пачатку новага вершаванага радка і інш.
4. <i>Дыферэнцыйныя</i> напісанні патрабуюць размежавання аднолькавых па гучанні слоў	правапіс вялікай і малой літары <i>ў</i> словах-амонімах; правапіс галосных у канчатках творнага склону <i>ў</i> прозвішчах і геаграфічных назвах; правапіс прыставак <i>з-, с-</i> у дзеясловах <i>сыходзіць і зыходзіць</i> у залежнасці ад значэння.

Правілы аб злітных, паўзлітных (дэфісных) і раздзельных напісаннях слоў і іх частак (вырашаюць праблемы: межы слова, простае слова і складанае, слова і словазлучэнне) будуецца на лексіка-сінтаксічным прынцыпе (пры размежаванні слова і словазлучэння: *цяжкапаранены салдат і салдат, цяжка паранены ў баі*) і словаўтваральна-граматычным прынцыпе (пры напісанні складаных назоўнікаў і прыметнікаў: *паўгорада і паў-Мінска*).

Да **асноўных правіл беларускай арфаграфіі** адносяцца: правапіс галосных; правапіс зычных; правапіс мяккага знака і апострафа; напісанні слоў

асобна, злітна і праз злучок; правілы ўжывання вялікай літары; напісанне абрэвіятур; правілы графічнага скарачэння слоў; правілы пераносу.

У сваім развіцці беларуская арфаграфія прайшла *пяць асноўных этапаў*. **Першы этап – падрыхтоўчы (XIX ст. – 1918 г.)** – характарызуецца невялікай колькасцю (80 кніг) выданняў на беларускай мове і адсутнасцю навуковых даследаванняў па беларускай мове і арфаграфіі ў прыватнасці. Значны ўплыў на фарміраванне беларускай арфаграфіі на гэтым этапе аказала творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча. Пісьменнікі ў сваіх творах перадавалі адметныя асаблівасці беларускага вымаўлення – аканне, яканне, дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных, змяненне [л] і [в] на [ў] і інш. У к. XIX ст. колькасць выданняў на беларускай мове значна павялічылася, у літаратуру прыйшлі пісьменнікі Я. Лучына, А. Абуховіч, А. Гурыновіч і інш. Пасля прыняцця ў 1906 г. закона аб свабодзе друку выйшла больш за 200 кніг на беларускай мове, з’явіліся беларускія выдавецкія суполкі («Загляне сонца і ў наша аконца», «Беларускае выдавецкае таварыства» і інш.), а таксама легальныя беларускія выданні (газеты «Наша доля», «Наша ніва», часопісы «Саха», «Лучынка» і інш.). У беларускую літаратуру прыйшлі пісьменнікі, якія друкавалі творы на роднай мове, – Я. Купала, Я. Колас, Цётка, М. Багдановіч, З. Бядуля, Ц. Гартны, М. Гарэцкі. У практыцы беларускага кнігадрукавання вызначаліся прыярытэтныя напрамкі станаўлення арфаграфічных нормаў, якія ў далейшым былі ўзяты за аснову. Вялікую ролю ў станаўленні арфаграфічнай сістэмы адыграла навуковая распрацоўка праблем беларускай мовы, асабліва ў працах акадэміка Я. Карскага («Беларусы», 1903–1922). У 1917 г. братамі А. і Я. Лёсікамі быў апублікаваны лацінскім шрыфтам дапаможнік «Як правільна пісаць па-беларуску», які стаў першай спробай унармавання напісання. Галоўнай задачай стала стварэнне правапісу, а значыць у першую чаргу падручнікаў па беларускай мове.

Другі этап – 1918–1933 гг. – звязаны з іменем Браніслава Тарашкевіча і яго працай «Беларуская граматыка для школ» (1918). Гэта была першая нарматыўная граматыка беларускай мовы, якая мела вялікае значэнне для

ўсталявання адзіных граматычных і арфаграфічных нормаў беларускай літаратурнай мовы, – у працы ўпершыню былі абагульнены і замацаваны пісьмовыя традыцыі, што склаліся на той час у выданні мастацкай, навукова-папулярнай і публіцыстычнай літаратуры, у перыядычным друку. Улічваючы практыку тагачасных выданняў, Б. Тарашкевіч замацаваў фанетычны прынцып напісання галосных (аканне і яканне) і марфалагічны прынцып напісання зычных з некаторымі адхіленнямі ў бок фанетычнага прынцыпу. Б. Тарашкевіч вызначыў таксама і некаторыя нормы напісання іншамоўных слоў. У 1920-я гг. у беларускім друку пачалася дыскусія па пытаннях арфаграфіі, вынікам якой стала скліканне ў 1926 г. Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. На канферэнцыі была створана Правапісная камісія, якой даручылі падрыхтаваць праект абноўленага беларускага правапісу. Такі праект быў апублікаваны ў 1930 г. Аднак у выніку распачатай у канцы 1920-х – пач. 1930-х гг. кампаніі па «зліцці» нацый і нацыянальных моў праект быў забаронены, а яго аўтары (С. Некрашэвіч, Я. Лёсік, П. Бузук, А. Багдановіч і інш.) рэпрэсіраваны. Новы праект правапісу быў закончаны ў 1933 г. Ён стаў асновай для пастановы Савета Народных Камісараў БССР ад 26.08.1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». А ў 1934 г. на аснове пастановы быў выдадзены звод арфаграфічных правіл «Правапіс беларускай мовы», які ўвайшоў у гісторыю беларускай мовы як рэформа беларускага правапісу.

Трэці этап – 1934–1959 гг. Пасля вайны праца па ўладкаванні беларускай арфаграфіі і пунктуацыі аднавілася. У 1951 г. Арфаграфічнай камісіяй на чале з Я. Коласам і К. Крапівой быў распрацаваны «Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу», вытрыманы ў кірунку далейшага збліжэння беларускай мовы з рускай, але пасля грамадскага абмеркавання праект быў адхілены. У маі 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў спецыяльную пастанову «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу» (пастанова ў пэўнай ступені ішла насуперак русіфікацыйнай палітыцы). На аснове пастановы Інстытут мовазнаўства АН БССР у 1959 г. падрыхтаваў «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», якія сталі першай спробай стварэння

поўнага зводу беларускага правапісу (ім карысталіся да 1 верасня 2010 г.). Даведнік змяшчаў 240 правіл беларускага правапісу, згрупаваных па 8 раздзелах.

Чацвёрты этап – 1959–2010 гг. – характарызуецца распрацоўкай і ўдакладненнем асобных напісанняў, бо далейшае развіццё беларускай мовы выявіла шэраг недахопаў у існуючай арфаграфіі. Была створана Дзяржаўная камісія па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы. У 1994 г. камісія вынесла на абмеркаванне грамадскасці выніковы дакумент «Высновы Дзяржаўнай камісіі па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы». На працягу 1997–1998 гг. навуковы калектыў у складзе А. Падлужнага, А. Міхневіча, М. Яўневіча, П. Шубы, А. Крывіцкага, кіруючыся рэкамендацыямі Дзяржаўнай камісіі, падрыхтаваў праект новай рэдакцыі «Правіл». 18 студзеня 2006 г. Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь была створана рабочая група пад кіраўніцтвам В. Іўчанкава і А. Лукашанца, якая канчаткова дапрацавала «Правілы» з улікам заўваг і пажаданняў, што былі зроблены ў час іх абмеркавання. 23 ліпеня 2008 г. Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь быў падпісаны Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі».

Пяты этап – з 2010 г. Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г. Згодна з законам асноўныя **новаўвядзенні ў сферы беларускага правапісу** наступныя: 1) напісанне *a* ў корані складанаскарочаных слоў тыпу *газпрам, прафкам*; 2) напісанне *a* ў ненаціскным становішчы на канцы запазычаных слоў тыпу *трыа, адажыа*; 3) напісанне *a* пад націскам у фіналях запазычаных слоў: *лідар, камп'ютар, шніцаль*; 4) пашырэнне напісання *я ў* першым складзе перад націскам: *дзявяты, пяцьдзясят*; 5) пашырэнне напісання *ў* у словах іншамоўнага паходжання: *ва ўнівермагу, раўнд*; 6) пашырэнне напісання прыстаўкі *су-* у словах са значэннем сумеснасці, узаемнай сувязі з тым, што названа матывавальнай асновай: *суродзіч, сунаймальнік*; 7) пашырэнне ўжывання суфікса *-ава-* (*-ява-*) у дзеясловах і адпаведных аддзеяслоўных назоўніках: *анатаваць, рэгістраваць*;

8) пашырэнне ўжывання вялікай літары ў назвах органаў дзяржаўнай улады, вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадаў, у назвах знамянальных падзей і дат: *Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Нараджэнне Хрыстова*; 9) спрашчэнне правіл пераносу; інш. Усяго прапанавана каля дваццаці новаўвядзенняў. У апошнія гады ў адпаведнасці з Законам былі ўдакладнены вучэбныя праграмы, выдадзены шматлікія слоўнікі, падручнікі, дапаможнікі.

Тэма 7. Лексічная сістэма беларускай мовы (лекцыя 5)

Усе словы беларускай мовы ўтвараюць яе лексічны склад – *лексіку* (грэч. *lexis* – слова). Тэрмінам «лексіка» называюць таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў творчасці пісьменніка (лексіка Я. Коласа, У. Караткевіча і інш.), у пэўнай мясцовай гаворцы (дыялектная лексіка), у якой-небудзь сферы дзейнасці (прафесійная лексіка) і г.д. Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца лексічны склад мовы, называецца *лексікалогіяй* (грэч. *lexikos* – які адносіцца да слова, слоўнікавы, і *logos* – вучэнне, навука). У задачу лексікалогіі ўваходзіць таксама вывучэнне слова як асноўнай адзінкі мовы, высвятленне сувязі значэння слова з паняццем, выдзяленне розных тыпаў значэння слова. Лексікалогія даследуе шляхі развіцця і папаўнення слоўнікавага складу, вызначае сферы ўжывання слоў. *Слова* – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы, якая мае пэўнае значэнне і служыць сродкам моўных зносін. Слова мае шэраг асаблівасцей (аднаўляльнасць, устойлівасць, ізаляванасць) і ўяўляе сабой адзінства лексічнага і граматычнага значэнняў. *Лексічнае значэнне* – гэта ўнутраны, рэальны змест слова, яго семантыка. Адрозніваюць *прамае* і *пераноснае* лексічнае значэнне слова. Існуюць тры спосабы ўзнікнення пераносных значэнняў: *метафара, метанімія, сінекдаха*. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца *адназначнымі*. Большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца *мнагазначнымі*. *Граматычныя значэнні* слова – тыя

агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слова ў мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца. Большую частку лексікі беларускай мовы складаюць паўназначныя словы, ці **самастойныя часціны мовы**, якія выконваюць намінацыйную функцыю, г. зн. называюць пэўныя з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці: прадметы, дзеянні, прыметы. **Службовыя словы і выклічнікі** не выконваюць намінацыйнай функцыі і маюць толькі граматычнае значэнне.

Крытэрыі дыферэнцыяцыі слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы: **паводле паходжання; паводле сферы выкарыстання; паводле эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі.**

Лексіка беларускай мовы **паводле паходжання** падзяляецца на дзве групы: спрадвечна беларуская лексіка і лексіка іншамоўнага паходжання, ці запазычаная. Паводле асаблівасцей фарміравання **спрадвечна беларускай лексікі** ў ёй вылучаецца некалькі гістарычных пластоў слоў: **індаеўрапейскія словы** (узніклі да 3–2 тыс. да н. э.) – лексіка, якая перайшла з індаеўрапейскай мовы ў праславянскую, з праславянскай – у агульнаўсходнеславянскую, з агульнаўсходнеславянскай – у старабеларускую, а са старабеларускай у новую беларускую мову; **словы праславянскага паходжання** (узніклі да VI ст. н. э.); **агульнаўсходнеславянская**, ці **стараруская**, лексіка (узнікла з VI да XIII ст.); **уласнабеларускія словы** – узніклі ў працэсе фарміравання і развіцця беларускай мовы на яе ўласнай лексічнай аснове ці ўтвораны з дапамогай уласных словаўтваральных сродкаў ад запазычаных слоў (з XIV ст.). Менавіта ўласнабеларускія словы абумоўліваюць спецыфіку лексікі беларускай мовы, складаюць яе асноўны намінацыйны і эмацыянальна-экспрэсіўны фонд.

Запазычаная лексіка. Словы, запазычаныя з іншых моў, існуюць побач са спрадвечна беларускімі словамі на працягу многіх стагоддзяў. Запазычванне – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей, цесных моўных кантактаў. **Шляхі пранікнення іншамоўных слоў:** **вусны** (праз жывую гаворку, непасрэдна кантакт з носьбітамі іншай мовы) і **пісьмовы** (праз

навуковую, справавую, мастацкую літаратуру). *Лексічныя запазычанні* бываюць: *прамыя* (непасрэдня), калі слова прыйшло да нас непасрэдна з мовы-крыніцы; *ускосныя* (апасродкаванья), калі слова пранікла ў беларускую мову праз мову-пасрэдніцу. Усе лексічныя запазычанні падзяляюцца на дзве групы: *запазычанні са славянскіх моў* (рускай, украінскай, польскай, стараславянскай) і *запазычанні з неславянскіх моў* (грэчаскай, лацінскай, літоўскай, нямецкай, французскай, англійскай, і тальянскай, інш.).

Паводле актыўнасці выкарыстання лексіка беларускай мовы падзяляецца на дзве вялікія групы: 1) *актыўная лексіка* (словы агульнавядомыя, прывычныя і зразумелыя ўсім носьбітам мовы, актыўна выкарыстоўваюцца, складаюць аснову лексікі сучаснай беларускай мовы, не маюць адцення ўстарэласці або навізны – *чалавек, дрэва* і г.д.); 2) *пасіўная лексіка (устарэлыя словы* – выйшлі ці выходзяць з ужывання – архаізмы, гістарызмы; *неалагізмы* – словы, якія ўжо існуюць, але яшчэ не сталі, а магчыма, і не стануць агульнаўжывальнымі). Сярод неалагізмаў вылучаюцца *аказіяналізмы* (лац. occasionalis – выпадковы) – індывідуальна-аўтарскія словы, якія ўводзяцца ў мову канкрэтнымі аўтарамі.

Лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы ўжывання падзяляецца на *агульнаўжывальную лексіку* (пашыраную ва ўсіх без выключэння сферах грамадскага жыцця) і *лексіку абмежаванага ўжывання* (ужывальную пераважна ў межах пэўнай прафесіі, галіны навукі, асобнай групы людзей). Да лексікі абмежаванага ўжывання адносяцца спецыяльная лексіка (наменклатура, прафесіяналізмы і тэрміны), дыялектная лексіка, жаргонная лексіка і аргатычная. *Тэрміналогія* – гэта сукупнасць тэрмінаў натуральнай мовы ў цэлым або пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, а таксама навуковая дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем тэрмінаў і прынцыпаў арганізацыі тэрміналагічных сістэм. *Тэрміны* (лац. terminus – мяжа) – узнаўляльны моўны знак, які абазначае паняцце спецыяльнай галіны ведаў

або дзейнасці, заключае ў сабе дакладную дэфініцыю гэтага паняцця. Вылучаюцца наступныя *асаблівасці тэрміналагічнай лексікі*: кампактнасць, незалежнасць ад кантэксту, адзначнасць, адсутнасць сінонімаў, варыянтаў, правільнасць, сістэмнасць, дэрывацыйнасць, высокая інфарматыўнасць, зручнасць у выкарыстанні, пашыранасць.

Стылістычная дыферэнцыяцыя моўных сродкаў асабліва выразна праяўляецца ў сферы лексікі. Яна знаходзіць выражэнне ў вылучэнні двух стылістычна значных слоўнікавых пластоў: нейтральнай і стылістычна афарбаванай лексікі. *Стылістычна нейтральная (міжстылёвая) лексіка* ўтварае аснову лексічных сродкаў мовы, выкарыстоўваецца ва ўсіх разнавіднасцях вуснай і пісьмовай мовы. Нейтральныя словы служаць для наймення прадметаў, паняццяў, дзеянняў, станаў, прымет без якой-небудзь ацэнкі з боку прамоўцы. Стылістычна нейтральная лексіка выкарыстоўваецца ва ўсіх сферах моўных зносін людзей, складае большую частку слоў мовы, яе базу (каля 60–70% ад агульнай колькасці лексем) і з’яўляецца лексічнай асновай усіх стыляў. *Стылістычна афарбаваная (маркіраваная) лексіка* аб’ядноўвае словы, якія, акрамя ўласна называючай функцыі, выконваюць яшчэ і характарыстычную функцыю – утрымліваюць розныя ацэнкі названых прадметаў і з’яў. Такія словы звычайна абмежаваны пэўным стылем і ў слоўніках адзначаюцца адпаведнымі паметамі (*кніжн., разм., пагард., уст., паэт.* і інш.). Да стылістычна афарбаваных слоў адносяць кніжную і гутарковую лексіку.

Перад беларускім мовазнаўствам XXI ст. стаіць цэлы шэраг актуальных задач у галіне тэрміналогіі: 1) распрацоўка агульнапрыемных прынцыпаў стандартызацыі сучасных навуковых тэрмінаў; 2) суаднясенне нацыянальнай тэрмінасістэмы з тэрмінасістэмамі іншых моў – найперш рускай і англійскай; 3) стандартызацыя нацыянальнай тэрміналогіі ў сучасных лексікаграфічных выданнях; 4) папулярызацыя беларускай тэрміналогіі, яе ўвядзенне ў нарматыўныя дакументы, у навуковыя і вучэбныя тэксты.

Тэма 9. Асноўныя катэгорыі і паняцці марфалогіі (лекцыя 6)

Граматыка – 1) граматычны лад мовы, які ўключае сродкі і правілы змянення слоў, аб'яднанне іх у спалучэнні, канструяванне простых сказаў, злучэнне простых сказаў у складаныя; 2) раздзел мовазнаўства, які вывучае граматычны лад мовы. Граматыка падзяляецца на два раздзелы – марфалогію і сінтаксіс. **Марфалогія** (грэч. *morphē* – форма і *logos* – слова, вучэнне) – 1) сродкі і правілы ўтварэння формаў слоў, сістэма гэтых формаў з уласцівымі ім граматычнымі катэгорыямі; 2) раздзел граматыкі, які вывучае слова і яго формы, класы слоў (часціны мовы) і іх граматычныя катэгорыі. Марфалогія вызначае склад граматычных формаў розных тыпаў слоў, выяўляе правілы іх змянення, размеркавання па тыпах скланення і спражэння; разглядае семантычныя і фармальныя асаблівасці слоў розных лексіка-граматычных разрадаў; выпрацоўвае асноўныя крытэрыі і правілы класіфікацыі слоў па часцінах мовы, устанаўлівае сістэму часцін мовы; вывучае лексіка-граматычныя асаблівасці слоў кожнай мовы, выяўляе заканамернасці іх узаемадзеяння. Марфалогія, такім чынам, цесна звязана з такімі раздзеламі мовазнаўства, як лексікалогія, фанетыка, сінтаксіс, словаўтварэнне.

Асноўныя паняцці марфалогіі. 1) **Граматычная катэгорыя** – сістэма процівапастаўленых граматычных формаў з аднароднымі значэннямі. Выдзяляюцца граматычныя катэгорыі трывання, стану, часу, ладу, асобы, роду, ліку, склону і інш. Адрозніваюць два *тыпы граматычных катэгорый*: **агульныя** (могуць ахопліваць увесь аб'ём часціны мовы, напрыклад, лік і склон у назаўніку) і **прыватныя** (уласцівыя пэўнай групе словаформаў, напрыклад, час і асоба – толькі для дзеясловаў абвеснага ладу). 2) **Граматычнае значэнне** – агульны, абстрагаваны моўны змест, які ўласцівы слову як пэўнай часціне мовы. Напрыклад, словы *будаўнік*, *агонь*, *самалёт* аб'ядноўваюцца агульным

граматычным значэннем: усе яны назоўнікі і выступаюць у адным і тым жа родзе (муж.), ліку (адз.), склоне (наз.). Граматычныя значэнні маюць свае сродкі і спосабы выражэння: канчаткі, словаўтваральныя афіксы, націск, чаргаванне гукаў, прыназоўнікі, інтанацыя, дапаможныя словы. 3) **Граматычная форма** («словаформа») – разнавіднасць слова разам з паказчыкам яго граматычнага значэння. Напрыклад, словы *кнігай, кнігамі* з’яўляюцца граматычнымі формамі назоўніка *кніга* і маюць граматычныя значэнні творнага склону адзіночнага і множнага лікаў. Вылучаюць два **тыпы граматычных формаў**: **простыя** (сінтэтычныя) і **складаныя** (аналітычныя). Сукупнасць граматычных формаў слова, прыведзеная ў сістэму, называецца **парадыгмай**. Парадыгму маюць толькі зменныя словы.

Паводле граматычных уласцівасцей усе словы беларускай мовы размяркоўваюцца па лексіка-граматычных разрадах, якія называюцца часцінамі мовы. **Часціны мовы** – гэта граматычна-семантычныя класы слоў, якія характарызуюцца адзінствам абагульненага значэння, агульнасцю граматычных катэгорый, асаблівасцямі ў спалучальнасці з іншымі словамі, падабенствам асноўных сінтаксічных функцый і спосабаў словаўтварэння. Падзел слоў на часціны мовы адбываецца на аснове іх катэгорыяльнага (класіфікацыйнага) лексічнага значэння, марфалагічных прымет, сінтаксічных уласцівасцей і асаблівасцей сістэмы словаўтварэння. Традыцыйна граматыка беларускай мовы вылучае **10 часцін мовы**: **назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціца, выклічнік**. Аднак такая сістэма часцін мовы ў навуцы не лічыцца адзінай магчымай. Паводле выдання «Сучасная беларуская літаратурная мова» (2017, пад рэдакцыяй Д. Дзятко) выдзяляецца 12 часцін мовы: да пералічаных вышэй дадаюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы і мадальныя словы. Класіфікацыя часцін мовы, якая існуе ў сучаснай лінгвістыцы, складвалася паступова і не з’яўляецца завершанай, бо пабудавана не на адзінай лагічнай аснове і не ахоплівае ўсіх магчымых класаў слоў. Славянская філалогія вывучае часціны мовы яшчэ з

даламаносаўскага перыяду (Л. Зізаній, М. Смятрыцкі). У рускай граматыцы М. Ламаносаў вылучаў 8 «частак слова» (імя, дзеяслоў, дзеепрыметнік, артыкль, прыназоўнік, злучнік, прыслоўе), лічыў імя і дзеяслоў знамянальнымі словамі, а астатнія часціны мовы – службовымі. Істотны ўклад у вывучэнне часцін мовы зрабілі А. Вастокаў, Ф. Буслаеў, А. Патабня, Ф. Фартунатаў, А. Шахматаў, А. Пяшкоўскі, Л. Шчэрба, В. Вінаградаў і інш. Б. Тарашкевіч у першай айчыннай нарматыўнай граматыцы «Беларуская граматыка для школ» (1918) вылучыў «9 радоў, або 9 часцін, мовы». Былі разгледжаны: імя (назоўнік), прымета (прыметнік), чысло (лічэбнік), займа (займеннік), дзеяслоў, прыслоўе, прыйма (прыназоўнік), злуч (злучнік), кліч (выклічнік). Ад сучаснага падзелу слоў на часціны мовы класіфікацыя Б. Тарашкевіча адрозніваецца толькі адсутнасцю ў ёй асобнага разраду часціц. У больш позніх айчынных лінгвістычных даследаваннях прынята класіфікацыя, якая ўключае 10 вышэйпералічаных часцін мовы. Пры такім падыходзе дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе разглядаюцца як формы дзеяслова.

У залежнасці ад ступені самастойнасці, сістэмы граматычных катэгорый, характару сінтаксічных сувязей **часціны мовы дзеляцца на 2 разрады**: самастойныя (знамянальныя, паўназначныя) і несамастойныя (службовыя, непаўназначныя). **Самастойныя** часціны мовы – назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, – маюць лексічнае значэнне, намінаць функцыю, з’яўляюцца членамі сказа. Сярод самастойных часцін мовы вылучаюць пяць зменных (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў) і адну нязменную (прыслоўе). **Несамастойныя** часціны мовы – прыназоўнік, злучнік, часціца – не маюць самастойнай намінаць функцыі, граматычных катэгорый, не з’яўляюцца членамі сказа. **Мадальныя словы** ўжываюцца толькі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы для выражэння розных адносін паміж імі, для ўдакладнення сінтаксічнай функцыі самастойных часцін мовы. **Выклічнікі** – граматычна-семантычны клас слоў, якія выражаюць пачуцці чалавека, эмацыянальную рэакцыю, волевыяўленні і інш. Не адносяцца ні да

самастойных, ні да службовых часцін мовы, бо яны граматычна не аформлены. Выклічнікі могуць набываць намінацыйнае значэнне; тады набліжаюцца да самастойных часцін мовы і выконваюць ролю членаў сказа. Па-за сістэмай часцін мовы знаходзяцца *зуканерайманні*, якія ўмоўна часта далучаюцца да выклічнікаў, але ў адрозненне ад іх не выражаюць эмоцый, пабуджэнняў да дзеяння, а толькі прыблізна перадаюць розныя гукі жывой і нежывой прыроды. Сістэма часцін мовы не з'яўляецца пастаяннай, нязменнай, паколькі не застаюцца нязменнымі межы кожнай часціны мовы, яе аб'ём.

Тэма 12. Сінтаксіс, яго змест і задачы (лекцыя 7)

Сінтаксіс (грэч. *syntaxis* – пабудова, парадак) – раздзел граматыкі, у якім вывучаюцца: 1) спосабы аб'яднання слоў і словаформ у словазлучэнні і сказы, простых сказаў у складаных; 2) тыпы словазлучэнняў і сказаў паводле іх значэння, функцыі, структуры. Сінтаксіс – гэта і сукупнасць сродкаў і правіл утварэння сінтаксічных адзінак – словазлучэнняў і сказаў. **Слова і словаформа** – элементарныя адзінкі, з якіх на аснове таго ці іншага віду сувязі ўтвараюцца сінтаксічныя адзінкі – словазлучэнне і сказ. **Словазлучэнне** – гэта сэнсавае і граматычнае аб'яднанне двух ці больш самастойных слоў, звязаных падпарадкавальнай сувяззю. **Сказ** – гэта камунікатыўная адзінка мовы, якая характарызуецца сэнсавай і інтанацыйнай закончанасцю, служыць для паведамлення пра факт рэчаіснасці. Адносіны паведамлення да рэчаіснасці перадаюцца моўнымі сродкамі дзякуючы катэгорыі прэдыкатыўнасці, якая разам з інтанацыяй утварае найбольш істотныя прыметы сказа як сінтаксічнай адзінкі.

Словы і словаформы ў словазлучэнні і простым сказе, часткі складанага сказа звязваюцца асноўнымі **відамі сінтаксічнай сувязі**.

1) **Падпарадкавальная сувязь** (падпарадкаванне) – сувязь паміж сінтаксічна

нераўнапраўнымі адзінкамі, што рэалізуецца ў словазлучэннях і складаназалежных сказах (злучнікавае падпарадкаванне – з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і інтанацыі, адноснае падпарадкаванне – з дапамогай злучальных слоў і інтанацыі). 2) **Злучальная сувязь** (злучэнне) – сувязь паміж сінтаксічна раўнапраўнымі адзінкамі (аднародныя члены сказа, часткі складаназлучанага сказа) з дапамогай злучальных злучнікаў і інтанацыі. 3) **Бяззлучнікавая сувязь** – выкарыстоўваецца пры аб’яднанні граматычна раўнапраўных членаў у простым сказе, частак складанага бяззлучнікавага сказа толькі з дапамогай інтанацыі.

Не з’яўляецца словазлучэннем: спалучэнне дзейніка і выказніка; спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам; складаныя формы слоў (дзеясловаў і ступеняў параўнання якасных прыметнікаў і прыслоўяў); састаўныя лічэбнікі, прыназоўнікі, злучнікі; загадны лад дзеяслова; аднародныя члены сказа.

Словазлучэнні класіфікуюцца наводле: 1) **ступені лексічнай спаянасці кампанентаў** (сінтаксічна свабодныя і сінтаксічна непадзельныя); 2) **марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента** (іменныя, дзеяслоўныя, прыслоўныя); 3) **структуры** (простыя, складаныя); 4) **сэнсавых адносін паміж кампанентамі словазлучэння** (з аб’ектнымі адносінамі, з суб’ектнымі, азначальнымі, акалічнаснымі прасторавымі, акалічнаснымі часавымі, акалічнаснымі прычыннымі, мэтавымі, спосабу дзеяння, меры і ступені). Кампаненты ў словазлучэннях звязваюцца трыма **відамі падпарадкавальнай сувязі:** 1) **дапасаванне** (залежнае слова прымае тую форму, што і галоўнае); 2) **кіраванне** (галоўнае слова патрабуе пастаноўкі залежнага слова ў форме пэўнага ўскоснага склону); 3) **прымыканне** (залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсе).

У словазлучэннях выразна выяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы. Сінтаксічныя асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове ў параўнанні з рускай выяўляюцца ў наступным:

Беларуская мова	Руская мова
1. Пры лічэбніках <i>два (дзе), тры, чатыры</i> назоўнікі стаяць у форме назоўнага склону множнага ліку: <i>два добрыя студэнты, тры новыя сталы</i> . Пры астатніх лічэбніках назоўнік ставіцца ў родным склоне: <i>пяць студэнтаў, сем сталоў</i> .	1. Назоўнікі ў адпаведных словазлучэннях ставяцца ў родным склоне: <i>двух хороших студентов, трёх новых столов</i> .
2. Дзеясловы <i>думкі, пачуцця, маўлення (гаварыць, шаптаць, непакоіцца, хваляцца, маўчаць)</i> утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам <i>пра</i> : <i>гаварыць пра ўраджай, клапаціцца пра дзяцей</i> .	2. Залежнае слова мае форму меснага склону з прыназоўнікам <i>о (об)</i> : <i>говорить об урожае, заботишься о детях</i> .
3. Дзеясловы <i>дзякаваць (падзякаваць), выбачаць, дараваць</i> утвараюць словазлучэнні з давальным склonom: <i>дзякую вам, даруєте мне</i> .	3. Ужываецца вінавальны склон: <i>благодарю вас, извините меня</i> .
4. Дзеясловы руху (<i>ісці, бегчы, плыць, ехаць</i>), а таксама волевыяўлення (<i>выправіць, паслаць, прыслаць</i> і інш.) пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склonom назоўніка з прыназоўнікам <i>на</i> : <i>пайсці на малако, паслаць на дапамогу</i> .	4. Часцей ужываецца канструкцыя з творным склonom з прыназоўнікам <i>за</i> : <i>пойти за молоком, послать за помощью</i> .
5. Дзеясловы <i>жартаваць, смяцца, рагатаць, насміхацца, кніць</i> ўтвараюць словазлучэнні з родным склonom з прыназоўнікам <i>з</i> : <i>смяцца з сябра, кніць з яго</i> .	5. Дзеясловы ўтвараюць словазлучэнне з творным склonom з прыназоўнікам <i>над</i> : <i>смеяться над другом, насмехаться, издеваться над ним</i> .
6. Пры дзеясловах <i>ажаніць, ажаніцца</i> назоўнік ставіцца ў форме творнага склону з прыназоўнікам <i>з</i> : <i>ажаніўся з Вольгаю, ажанілі з нялюбай</i> .	6. Словазлучэнні з назоўнікам меснага склону з прыназоўнікам <i>на</i> : <i>женился на Ольге, женили на нелюбимой</i> .
7. Пры дзеясловах і назоўніках дзеяння назоўнік ўжываецца ў месным склоне з прыназоўнікам <i>на</i> : <i>хадзіць на палях, сустракацца на вечарах</i> .	7. Словазлучэнні з назоўнікам давальнага склону з прыназоўнікам <i>по</i> : <i>ходит по полям, встречаются по вечерам</i> .
8. Дзеясловы і аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем пачуцця смутку, жалю, тугі ўтвараюць словазлучэнні з месным склonom з прыназоўнікам <i>на</i> : <i>сумаваць на вясне</i> .	8. Дзеясловы спалучаюцца з формамі меснага склону з прыназоўнікам <i>о (об)</i> : <i>тосковать о весне</i> .
9. Дзеясловы <i>хварэць, захварэць, прахварэць</i> і прыметнік <i>хворы</i> ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склonom з прыназоўнікам <i>на</i> : <i>хварэць на грып</i> .	9. Залежнае слова мае форму творнага склону: <i>болеть гриппом</i> .
10. Словазлучэнні з прыназоўнікам <i>праз</i> выражаюць розныя адносіны: прычынныя: <i>спазніліся праз цябе</i> ; лакальныя і часавыя: <i>ідзе праз вароты, прыйшоў праз дзень</i> .	10. Адпавядаюць розныя прыназоўнікавыя словазлучэнні: <i>опоздали из-за тебя: идет через ворота, пришёл через день</i> .
11. Да слова <i>дзякуй</i> словы дапасуюцца ў мужчынскім родзе: <i>вялікі дзякуй, шчыры дзякуй</i> .	11. Да слова <i>спасибо</i> дапасуюцца словы ніякага роду: <i>большое спасибо</i> .

Спалучэнне дзейніка і выказніка не з'яўляецца словазлучэннем.

Прэдыкатыўная сувязь паміж галоўнымі членамі сказа, выражаная фармальна,

назваецца *каардынацыяй* (*бягуць гады, незнаёмы спыніўся*). Яна выражаецца ў адначасовай змене граматычных значэнняў дзейніка і выказніка. Хоць выказнік граматычна залежыць ад дзейніка, менавіта ён рэалізуе катэгорыю прэдыкатыўнасці і з'яўляецца асноўным арганізатарам сказа як сінтаксічнай адзінкі. Пры дзейніку, які выражаны іменна-колькасным спалучэннем, выказнік можа ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку.

Асноўнай адзінкай сінтаксісу з'яўляецца *сказ*. Калі асобнае слова толькі называе прадмет (працэс і г. д.), то сказ абавязкова суадносіць змест выказвання з рэчаіснасцю, паведамляе нешта. Гэта ўласцівасць сказа называецца прэдыкатыўнасцю (лац. *praedicatum* – абвясчае, паведамляе). У адрозненне ад словазлучэння ён выконвае камунікатыўную функцыю. Акрамя названай вышэй прэдыкатыўнасці, для сказа характэрна мадальнасць, граматычная аформленасць, сэнсавая і інтанацыйная завершанасць. Такім чынам, *сказ* – гэта сінтаксічная прэдыкатыўная адзінка камунікатыўнага прызначэння, аформленая інтанацыйна. У сучаснай беларускай мове існуюць розныя *тыпы сказаў*. Класіфікацыя іх праводзіцца паводле мэты выказвання, эмацыянальнай афарбоўкі, адносін выказвання да рэчаіснасці, паводле граматычнай структуры. ***Паводле мэты выказвання*** сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя. ***Паводле эмацыянальнай афарбоўкі*** – на клічныя і няклічныя. ***Паводле адносін выказвання да рэчаіснасці*** сказы бываюць сцвярджальнымі і адмоўнымі. ***Па сваёй граматычнай структуры*** ўсе сказы падзяляюцца на простыя і складаныя. ***Простым*** называецца сказ, які змяшчае ў сабе адну граматычную аснову. ***Складаным*** называецца сказ, які мае дзве і больш граматычных асноў, якія аб'ядноўваюцца ў адно граматычнае, сэнсавое і інтанацыйнае цэлае. ***Простыя сказы бываюць***: двухсастаўныя і аднасастаўныя; развітыя і неразвітыя; ускладненыя і няўскладненыя; поўныя і няпоўныя. Складаны сказ адрозніваецца ад простага сваёй будовай: у простым сказе адна прэдыкатыўная адзінка, а ў складаным – дзве ці больш. У залежнасці ад віду сувязі паміж часткамі і характару сэнсавых адносін паміж імі *складаныя сказы*

падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Сярод *злучнікавых сказаў* выдзяляюцца *складаназлучаныя* (злучальная сувязь) і *складаназалежныя* (падпарадкавальная сувязь). Разнавіднасцю складаназалежнага сказа з'яўляюцца складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі – з сузалежным падпарадкаваннем даданых частак і з паслядоўным падпарадкаваннем. Сярод злучнікавых сказаў сустракаюцца *сказы пераходнага тыпу*, якія сумяшчаюць адзнакі складаназлучаных і складаназалежных сказаў (злучнік уласцівы аднаму тыпу сказа, а характар сэнсавых адносін паміж часткамі – другому). *Бяззлучнікавыя складаныя сказы*, у якіх часткі звязваюцца паміж сабою інтанацыяй (бяззлучнікавая сувязь), падзяляюцца на сказы з аднатыпнымі і разнатыпнымі часткамі ў залежнасці ад характару адносін паміж імі. Да асобнага тыпу адносяцца *складаныя сказы з рознымі відамі сувязі*; састаўныя часткі гэтых сказаў звязаны паміж сабой двума або трыма відамі сувязі.

Тэма 16. Культура прафесійнага маўлення (лекцыя 8)

Культура маўлення грунтуецца на веданні сістэмы мовы: арфаэпіі, марфалогіі, сінтаксісу, словаўтварэння, і інш. Мы выкарыстоўваем моўныя сродкі адпаведна ўмовам зносін і ўзроставым асаблівасцям, тэме і стылю, задачам і зместу выказвання. Толькі грунтоўна ведаючы мову, можна адрозніць факты літаратурнай і дыялектнай, унармаванай і стылістычна зніжанай формы. *Культура маўлення* – сукупнасць, сістэма пэўных маўленчых якасцей, якія называюцца камунікатыўнымі якасцямі маўлення, уменне эфектыўна выкарыстоўваць маўленчыя якасці ў канкрэтных умовах камунікацыі ў адпаведнасці з нормамі сучаснай літаратурнай мовы. У шырокім сэнсе культура маўлення ўключае не толькі камунікатыўны і нарматыўны, але і этычны і эстэтычны аспекты. Тэрміны «мова» і «маўленне» звычайна выкарыстоўваюцца як вельмі блізкія, хаця паміж імі існуе пэўнае адрозненне. *Мова* – гэта сістэма

знакаў (гукаў, марфем, слоў, словазлучэнняў, сказаў); яна служыць асноўным сродкам зносін. **Маўленне** – гэта працэс моўных зносін паміж людзьмі, перадача думак з дапамогай моўных знакаў, г. зн. праз мову; гэта матэрыяльны, фізічны працэс, дзейнасць таго, хто гаворыць. Мова – з’ява калектыўная, яна існуе аб’ектыўна і абавязковая для ўсіх, а маўленне адлюстроўвае вопыт канкрэтнага чалавека, яно суб’ектыўнае, адвольнае і непаўторнае.

Асноўнымі кампанентамі культуры маўлення лічацца **камунікатыўныя якасці маўлення**: правільнасць, даступнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, выразнасць, багацце (разнастайнасць). **Правільнасць** маўлення патрабуе падпарадкавання адзінак мовы правілам, або нормам. Правільным, або беспамылковым, лічыцца маўленне, якое не дапускае парушэння абавязковых нормаў літаратурнай мовы: словаўтваральных, арфаэпічных, арфаграфічных, акцэнталагічных, пунктуацыйных, лексічных, марфалагічных, сінтаксічных, стылістычных, фразеалагічных. **Даступнасць** – гэта такая пабудова маўлення, пры якім узровень яго складанасці ў зместавым, структурным і тэрміналагічным плане адпавядае інтэлектуальнаму ўзроўню адрасата. Часта жаданне журналіста, аўтара навуковага даследавання, людзей самых розных прафесій паказаць веданне моў, эрудыцыю перашкаджае вырашэнню галоўнай камунікатыўнай задачы – быць зразуметым сярэднестатыстычным чытачом, слухачом, глядачом. **Дакладнасць** маўлення патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках. Недакладна выкарыстанае слова выклікае няправільнае ўспрыманне тэксту, скажае сэнс выказвання, дэзынфармуе слухача. Лінгвістычнымі ўмовамі забеспячэння дакладнасці маўлення з’яўляюцца 3 фактары: 1) веданне шматзначнасці слова; 2) веданне сінанімічных магчымасцей мовы; 3) веданне аманіміі і параніміі. **Лагічнасць** маўлення ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі

тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца асноўным законам логікі: закон тоеснасці, закон супярэчнасці, закон выключэння трэцяга, закон дастатковай падставы.

Памылкі, якія прыводзяць да парушэння лагічнасці маўлення: парушэнне парадку слоў у сказе; адсутнасць правільнай сувязі займенніка з папярэднімі назоўнікамі ў сказе; наяўнасць несупастаўляльных паміж сабой паняццяў; лішак інфармацыі ў выглядзе так званых плеаназмаў і таўталогіі. **Дарэчнасць** – ужыванне моўных сродкаў у адпаведнасці з тэмай, стылем выказвання, яго лагічным і эмацыянальным зместам, мэтай, умовамі зносін, складам слухачоў і чытачоў. Адрозніваюць дарэчнасць стылістычную, сітуацыйную, асобна-псіхалагічную. *Чысціня маўлення* – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чыстым называецца маўленне, у якім няма беспадстаўна ўжытых слоў, словазлучэнняў, неўласцівых літаратурнай мове.

Крыніцы засмечвання маўлення: словы-паразіты (лішнія словы), жарганізмы, дыялектызмы, іншамоўныя словы (тэрміны), моўныя штампы, канцылярызмы, вульгарызмы, прастамоўе, лаянкавая лексіка. **Выразнасць** маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, прыцягвае чытача ці слухача сваімі вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне. Выразнасць *рэалізуецца на розных узроўнях:* фанетычным, лексічным, фразеалагічным, сінтаксічным. Выразнасць найбольш ярка праяўляецца ў мастацкім, гутарковым і публіцыстычным моўных стылях. **Багацце (разнастайнасць)** маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. У вусным ці пісьмовым маўленні нярэдка дапускаюцца памылкі. Асноўныя **прычыны маўленчых памылак:** няведанне або слабае засваенне нормаў правільнасці маўлення;

уплыў дыялектнай мовы на літаратурную; уплыў рускай (суседняй, блізкай) мовы на беларускую; уздзеянне арфаэпічных нормаў на арфаграфічныя і інш.

Тэхніка маўлення – сукупнасць навыкаў, уменняў і прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца з мэтай дасягнення найлепшага гучання маўлення і дазваляюць прамоўцу з максімальнай эфектыўнасцю ўздзейнічаць на слухача.

Тэхніка маўлення ўключае: правільнае маўленчае (фанацыйнае) дыханне; пастаўлены голас; добрую дыкцыю, інтанацыю; выразнае вымаўленне (артыкуляцыю). **Маўленчае (фанацыйнае) дыханне** адрозніваецца ад фізіялагічнага кароткім энергічным удыхам і працяглым раўнамерным выдыхам, падчас якога адбываецца ўтварэнне гукаў. **Голас** характарызуецца гучнасцю (сілай), вышыняй, тэмбрам, дыяпазам. Да прафесійных якасцей прамоўніцкага голасу адносяцца: мілагучнасць, звонкасць, гнуткасць, палётнасць, устойлівасць, сугестыўнасць (магчымасць з дапамогай голасу перадаваць эмоцыі і ўплываць на слухачоў). **Дыкцыя** – выразнае, яснае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў падчас маўлення. Дыкцыя залежыць ад зладжанай, правільнай работы ўсяго маўленчага апарату. **Выразнасць** вуснага маўлення – якасць, інтанацыі надаць выказванню дадатковую сэнсавую і эмацыянальную афарбоўку. Падчас прафесійна-камунікатыўных кантактаў, перадачы інфармацыі ўжываюцца не толькі вербальныя (слоўныя, моўныя) сродкі ўздзеяння, але і так званыя **невербальныя візуальныя сродкі** зносін, г. зн. нямоўныя, якія ўспрымаюцца зрокава (міміка, жэсты, манеры, поза). Невербальнае ўзаемадзеянне з’яўляецца дадатковым інфармацыйным і эмацыянальным сродкам камунікатыўных паводзін чалавека. Асноўныя функцыі такіх сродкаў: дапаўняць вербальнае паведамленне, рэгуляваць узаемадзеянне людзей падчас маўлення; несці дадатковую інфармацыю.

Маўленчы этыкет – гэта ўсталяваныя грамадствам правілы моўных (маўленчых) паводзін, якія рэалізуюцца ў сістэме ўстойлівых формул і выразаў. Маўленчы этыкет з’яўляецца неад’емнай часткай маўленчай культуры. У маўленчым этыкеце кожнага народа праяўляецца яго нацыянальная спецыфіка,

адметнасць ладу жыцця, звычаі і традыцыі. Веданне маўленчага этыкету свайго народа, уменне карыстацца ім у розных жыццёвых сітуацыях – адзін са складнікаў прафесійнай этыкі. У беларускім маўленчым этыкеце склаліся наступныя **віды формул маўленчага этыкету**: зварот, падзяка, адказ на падзяку, знаёмства, прывітанне, развітанне, прабачэнне, віншаванне, згода, просьба, пажаданне, ветлівасць.

2. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

2.1. ТЭМАТЫКА СЕМІНАРСКІХ ЗАНЯТКАЎ

Семінарскія заняткі № 1

Беларуская мова ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое мова? Якія сферы жыцця яна ахоплівае?
2. Ці ўплываюць (і якім чынам) змены ў грамадстве на функцыянаванне мовы? Прывядзіце прыклады.
3. Якія функцыі выконвае мова? У чым іх сутнасць?
4. Як вы ўяўляеце месца беларускай мовы сярод іншых моў свету?
5. Чаму, па-вашаму, мова з'яўляецца формай нацыянальнай культуры? Назавіце асноўныя моўныя сродкі, у якіх найчасцей адлюстроўваецца адметнасць этнасу.
6. З якімі славымі імянамі нашых суайчыннікаў звязана станаўленне культуры, літаратуры і беларускай мовы?

Заданні

1. Паразважайце над сэнсам афарыстычных выказаў: “Мова – душа народа”, “Мова – “адзежа душы” (Ф. Багушэвіч), “Неруш ранішні – матчына слова...” (Р. Барадулін). Рэзюмуйце разважанні ў пісьмовай форме.

2. Праз аналіз верша У. Караткевіча “Мова” раскрыйце ўплыў падзей грамадскага жыцця на функцыянаванне мовы. Завучыце твор на памяць. Прыгадайце вершы, асобныя выказванні пра мову пісьменнікаў, вядомых людзей Беларусі і замежжа.

3. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Ці падзяляеце вы пункт гледжання аўтара – рускага пісьменніка К. Паўстоўскага?

По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа.

4. Растлумачце, як вы разумееце выказванне старажытных грэкаў “Загавары, каб я цябе ўбачыў”.

5. Змадэлюйце жыццёвую сітуацыю: да вас у госці прыехалі прадстаўнікі розных славянскіх народаў. Ці зразумееце вы адзін аднаго?

Семінарскія заняткі № 2

Фанетычная арганізацыя сучаснай беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае фанетыка? Пералічыце і ахарактарызуйце асноўныя фанетычныя адзінкі.

2. У чым заключаюцца функцыі гукаў? Якія аспекты характарыстыкі гука вылучаюць?

3. Якія фанетычныя законы дзейнічаюць у сістэме зычных і ў сістэме галосных?

4. Для чаго выкарыстоўваецца транскрыпцыя? У чым яе адрозненне ад арфаграфічнага пісьма? Назавіце знакі транскрыпцыі.

5. У чым сутнасць пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў? Прывядзіце прыклады адных і другіх.

6. Як вы разумееце фанетычную прыроду націску? Якія тыпы націску выдзяляюць у беларускай мове?

7. Якімі фанетычнымі асаблівасцямі беларуская мова адрозніваецца ад рускай?

Заданні

1. *Падкрэсліце ў тэксце галосныя літары, якія перадаюць два гукі.*

Ехалі насустрач стагоддзям. Праскочылі Прыпяць, праскочылі ўтульны ўзгорысты Мазыр. Дзень далёка пераваліў за палову, і я дамогся таго, каб гэтую ноч мы пераначавалі на беразе Прыпяці. Гэтую зямлю нельга глядзець стомленымі вачыма, яна такая адна, і перад ёю, як перад сур'ёзнай кнігай, павінен быць пралог або хаця лірычны ўступ. Лепей за Прыпяць у гэтым сэнсе нічога не прыдумаеш. Мы ад'ехалі далёка ад горада, разбілі палатку і пачалі шукаць рыбакоў... (У. Караткевіч. Дрэва вечнасці).

2. *Абзначце словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае. Выбар абгрунтуйце.*

Успаміны, пакой, вотчына, бездань, надвор'е, Біблія, ярына, маёр, вітаешся, здароўе, суддзя, гарадскі, Лявон, бядняк, Арсеньеў, Раіса, бязрыб'е, знячэўку, зусім, Ягор, бясконца, зязюля, п'яўка, сям'я, егіпецкі, селянін, Заслаўе, месяц, брызент, вуглярод, ад'езд, ягаднік, караваі, ручаіна, гасцінец, яечня, якраз, рэльеф, канферансье, ётавы, Дар'я.

3. *Выпішыце словы, у якіх спалучэннем літар **дз**, **дж** перадаюцца два гукі.*

Падзякаваць, аджыць, падзагаловак, асуджаны, падзея, нараджэнне, падзямелле, паджылкі, адзімаваць, дажджы, дзяўчына, ураджайны, падзяліць, адзінюткі, адгароджаны, адзначыць, ураджай, медзь, джгаць, хадзьба, адзінокі, адзвоньваць, адзначыць, адзічэць, адзіхацець, падземны, агароджа.

4. *Выпішыце пары слоў, у якіх націск з'яўляецца сродкам адрознення лексічнага значэння. Раскрыйце функцыю націску з дапамогай астатніх пар слоў.*

Старшыні – старшыні, заўважаць – заўважаць, раса – раса, хіба – хіба, рукі – рукі, вазы – вазы, дазнаюся – дазнаюся, пасты – пасты, каса – каса, наклікаць – наклікаць, атлас – атлас, бабіна – бабіна, суддзі – суддзі, галіна – галіна, зімы – зімы, насып – насып, дугі – дугі, развіты – развіты, каралі – каралі, раіць – раіць.

5. Абазначце выпадкі, дзе дапушчаны памылкі ў транскрыпцыі. Папраўце іх.

Сур'ёзны [сурй'озны], сон і спакой [сон ы спак'ой], перыяд [п'эры'ад], снегіры [с'н'эг'ір'і], вераб'і [в'эраб'і], бераг і рака [б'эраг ы рака], аб'ява [аб'ава], дыета [дый'эта], здароўе [здароў'эйэ], бактэрыі [бактэ'рыі], нос і вушы [нос і ву'шы], псіхалогія [пс'іхалог'ія], гладыёлус [гладый'олус], спорт і фізкультура [спорт і ф'ізкульту'ра].

Семінарскія заняткі № 3

Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое літаратурная норма? Якія нормы беларускай літаратурнай мовы вылучаюць?
2. Якім правілам падпарадкоўваецца вымаўленне галосных гукаў?
3. Як называецца з'ява прыпадабнення аднаго зычнага гука да другога?
4. Што абазначае асіміляцыя па мяккасці? Пералічыце іншыя тыпы асіміляцыі.
5. У чым спецыфіка вымаўлення ў беларускай мове запазычаных слоў?
6. Якія правілы трэба ўлічваць пры транскрыпцыі?
7. Чым тлумачацца прычыны адхіленняў ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення?

Заданні

1. Прачытайце ўрывак з артыкула У. Караткевіча “Родная мова”. Пра якія фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ідзе гаворка? Што, на думку аўтара, яднае нашу мову і характар?

Яна вечная, бо ўся яна як наш характар. Здаецца, кволая ад пяшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах – мякка, а за тры вярсты чуваць. “Эль” – як салодкае віно, “дзе” – як шклянкой палачкай па крышталю, мяккае “с”, як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач “р”, як

гарошына ў свістку, і доўга, спявуча, адкрыта гучаць галосныя. А “г” прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон.

2. Выдзеліце словы і словазлучэнні, вымаўленне якіх не адпавядае напісанню.

Адчыніць, дзынкаць, зжоўклы, бясхітрасны, скінуць, нясвіжскі, Полацк і Гародня, легенда, без увагі, канадскі, сезон, счапіць, экзатычны, пад Слонімам, цераз рэчку, ад інстытута, яна ідзе, ручнік, лук і страла, цераз шашу, тэкстыль, падстава, эсперанта, анекдот, паджаць, сядзь ды едзь, падзолісты, не ведаю.

3. Спішыце, абазначце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя галосныя, зычныя ці спалучэнні зычных.

У з о р. Разбіць [з’], згіб [з], адчапіць [ч’]:

Лётчык, скідка, бязмен, зжаты, пераязджаць, перабежчык, на дарожцы, адступіць, лёгкі, швагерка, падцёк, адцэджаны, скіба, не ідзе, адшумець, сувязь, дзверы, скіраваць, вакзал, схема, малацьба, на печцы, займаешся, падводчык, рыжскі, чэшскі, медінстытут, купіла іголку, Брэстчына, горад і вёска.

4. Знайдзіце ў тэксце і затранскрыбіруйце словы з асіміляцыяй, падаўжэннем зычных, дзеканнем і цеканнем. Патлумачце, пры якіх умовах адбываюцца гэтыя з’явы.

Першыя навальніцы былі літасцівыя. Але наступная спраўдзіла гразьбу: зіхала, ляскала – ды і кінула грымучы агонь свой на гумны. У гэтым зіханні і лясканні не адразу ўхапілі, што на гумнах гарыць. Пакуль ухапілі, пакуль аціхла, адышло страхотнае лясканне і дапалі да пажару, агонь узяў ужо тры гумны. Хоць ліў безупынку дождж, хоць, як маглі, стараліся стрымаць агонь, да світання ад трох гумнаў засталіся толькі мокрыя абгаркі... Ранкам ужо адкрылася, што навальніца кінула маланку і на крыж за сялом, на разгалку дарог. Куранёўскія жанкі, калі ўбачылі гэтую неспадзеўку, затрывожыліся: большасць іх меркавала цвёрда, што гэта не на добрае, што чорны крыж – знак божай няміласці. Мужчыны найбольш маўчалі, але было відаць – нямала каму з іх здарэнне з крыжам таксама было не даспадобы... (І. Мележ. Подых навальніцы).

5. Прачытайце верш Р. Барадуліна “Верасовачка” ў аднаведнасці з арфаэпічнымі нормамі. Назавіце адметныя фанетычныя рысы беларускай мовы, якія выявіліся ў творы. Сфармулюйце яго галоўную думку.

Семінарскія заняткі № 4

Арфаграфічныя нормы сучаснай беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым прадмет і задачы арфаграфіі? Якое грамадскае значэнне яна мае?
2. Як складваліся арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы? Назавіце этапныя з’явы ў развіцці айчыннай арфаграфіі.
3. Што такое арфаграма і апорнае напісанне?
4. На якіх прынцыпах заснаваны сучасны беларускі правапіс?
5. Якія напісанні грунтуюцца на фанетычным прынцыпе, якія – на марфалагічным?
6. У чым адрозненне традыцыйных і дыферэнцыйных напісанняў у беларускай мове?

Заданні

1. Прачытайце выразна верш Я. Янішчыц “Каліна зімы”. Знайдзіце ў ім прыклады напісанняў, заснаваных на: а) фанетычным прынцыпе; б) на марфалагічным прынцыпе. Падумайце, дзякуючы чаму ствараецца экспрэсіўнасць паэтычнага радка.

2. Спішыце, устаўце прапушчаныя арфаграмы. Растлумачце правапіс. Вызначце, на якім прынцыпе беларускай арфаграфіі заснаваны гэтыя напісанні.

Н..злапам..тнасць, з..л..наваты, дз..вяты, зам..ць, выгл..д, б..з стомы, аб..ліск, г..рбарый, ц..жжавата, ц..гнікі, т..лецэнтр, др..васек, др..жаць, гр..чанішча, выскр..бці, світ..р, Піт..р, Ч..люскін, д..рманцін, д..прэсія, р..сора, шпат..ль, шніц..ль, в..лікадзяржаўны, выс..каразвіты, г..рналыжнік, ф..такартка, сл..ваформа, Н..ваполацк, ч..рнавалосы, рады..аматар, р..дкалессе,

жыщц..ўстойлівы, др..бнатраўе, рака ..са, ла..ры, Крэўская ..нія, ва ..ніверсітэце, у “Выбраныя творы” ..вайшлі, па-..дарнаму, ла..рэат, кло..н.

3. Выберыце з прыведзеных слоў тэма, што адпавядаюць арфаграфічным нормам.

Бясшкодны, жымчужына, чацьвёрты, журналісцкі, па-сусецку, кантрасны, фальклёр, камандыроўка, сямнаццаць, дзяжурны, почарк, інтылігент, актор, брусчатка, трыо, рэформа, сенсацыя, водыр, экзекуцыя, паланэз, кангрэсмэн, шынель, рэформа, дысерт, жалацін, медзвядзяня, цэгляны, рагламент, жоўцізна, секунда, медаль, ветэран, энэргія, абыйсці, паіменна, аўдыторыя, аўдыенцыя, палітінфармацыя, тайм-аўт.

4. Зрабіце арфаграфічны разбор прыведзеных слоў.

Імгненне, безыдэйнасць, шэравокі, нясцерпны, паў-Мазыра, разводдзе, Вялікабрытанія, велікадушны, Брэстчына, расчыніць, жыццесцвярджальны, канадскі, лаўрэат, ва Узбекістане, праязны, прынтар, калектыў, новабудоўля.

Семінарскія заняткі № 5

Арфаграфічныя нормы сучаснай беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Калі адбылося апошняе ўдакладненне правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі? Назавіце асноўныя новаўвядзенні ў сферы правапісу.
2. Якімі правіламі вызначаюцца напісанні галосных і іх спалучэнняў?
3. Якім правілам падпарадкоўваюцца напісанні зычных і іх спалучэнняў?
4. У чым асаблівасці правапісу складаных слоў, напісання слоў разам, праз дэфіс і асобна?
5. У якіх выпадках ужываецца вялікая літара? Пакажыце на прыкладах.
6. Што вы ведаеце пра напісанне часціц *не, ні* з рознымі часціцамі мовы?
7. Раскажыце пра правапіс абрэвіятур і ўмоўных графічных абазначэнняў.

Заданні

1. Раскрыйце дужкі, прапануйце правільны варыянт напісання вялікай/малой літары. Растлумачце выбар.

(Д/д)зень (П/п)ерамогі, (Б/б)ярэзінскі (З/з)апаведнік, (З/з)аслужаны (Д/д)зеяч (М/м)астацтваў, (Л/л)аўрэт (Д/д)зяржаўнай (П/п)рэміі (Б/б)еларусі, (Р/р)агвалодавы ўнукі, (Д/д)алёкі (У/у)сход, (Э/э)поха (А/а)драджэння, (Г/г)рунвальдская (Б/б)ітва, (Н/н)ацыянальны (А/а)кадэмічны (Т/т)эатр імя Янкі Купалы, (В/в)ялікае (К/к)няства (Л/л)ітоўскае, (Н/н)арачанскія краявіды, (М/м)ележавы раманы, (Б/б)ыкаўская аповесць, (Т/т)анкаўскія чытанні, (П/п)ершая сусветная вайна, (Г/г)рамадзянская вайна, (П/п)апа (Р/р)ымскі, (У/у)ладыка (Н/н)ябесны, (З/з)еўс, (Ч/ч)ырвоная (Ш/ш)апачка, (Ш/ш)арыкава будка, (К/к)ашчэва смерць, (М/м)іністр (А/а)дукацыі, (В/в)учоны (С/с)авет універсітэта.

1. Размяркуйце словы ў табліцы паводле напісання.

Разам	Праз дэфіс	Асобна
-------	------------	--------

(Прэс)сакратар, (агіт)пункт, (норд)ост, (альма)матар, (паў)Еўропы, (паў)аўтамат, (як)раз, (электра)манцёр, (вэб)старонка, (форс)мажор, (дзярж)бюджэт, (з)малку, (з)большага, (у)чатырох, крыж(на)крыж, (зноў)такі, (такі)агледзеў, (высока)адукаваны, (вышэй)сказаны, (мікра)аб'ект, (міні)спадніца, (медыя)форум, (па)меры, (па)роўну, (на)бакавую, (на)славу, (на)памяць, (мульти)медыя, (лаціна)амерыканскі, (умоўна)асуджаны, (усходне)славянскі, (народна)паэтычны, (тур)аператар, (інтэрнэт)форум, (бела)сценны.

2. Напішыце часціцы не(ня), ні разам ці асобна. Растлумачце іх правапіс.

(Не)абходнасць, (не)аднародны, (не)пасрэдны, (не)калькі, (не)падзелены на часткі, (не)йронны, (не)хто іншы, як, (не)аналізуючы, (не)гнуткі, (ні)як не, я (не)супраць, зусім (не)спрактываваны, куды б (ні/не)звяртаўся, абсалютна (не)прымальная прапанова, (не)маўля, цалкам (не)упэўнены, (ні/не)адкуль, (не)дагледзець, (не)дамерваць, (не)вук, нікому (не)цікава, (ні)чыйго.

3. Запішыце словы, устаўляючы раздзяляльны мяккі знак або апостраф.

Раз...юшаны, крыў...да, без...языкі, ін...екцыя, Лавуаз...е, В...етнам, салаў...і, Іл...я, кан...як, Кас...ян, мадэл...ер, Ул...яна, міл...ён, пад...ём, кан...юнктура, абаў...ю, шмат...ярусны, Васіл...еў, вып...ю, мнагабор...е,

надвор...е, Лаўрэнц...еў, вераб...і, Лук...ян, аб...інець, кур...ер, лас...ён, л...ецца, літаб...яднанне, канферанс...е, біл...ярд, медал...ён, двукроп...е, зрэб...е, суб...ектыўны, п...еса, п...яўка, куп...ё, кан...як, парц...еры, ад...ютант, кал...е, Соф...я, батал...ён, сям...я, бар...ер.

4. *Падзяліце наступныя словы на склады і для пераносу. Параўнайце, ці супадае падзел.*

Калоссе, садзіць, аб'ём, ураджай, аджыць, бульба, майка, беспамылкова, адмахнуць, бокс, дрожджы, падзагалолак, стопрацэнтны, каўказскі, ярус, падбегчы, якая, ледзьве, таварыства, словаўтварэнне, дзеепрыслоўе, гарадскі, мовазнаўства, трынаццаць, праўдалюбства, шматгалоссе, каменны, бяспрэчны, безыдэйны.

Семінарскія заняткі № 6

Лексічная сістэма беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым сутнасць паняццяў “лексіка”, “лексікалогія”?
2. Што такое слова? Ці любое спалучэнне гукаў можа стаць словам?
3. Па якіх характэрных рысах слова вылучаецца як лексічная адзінка?
4. Чым адрозніваюцца граматычнае і лексічнае значэнні слова?
5. Якія значэнні ўзніклі раней – канкрэтныя ці абстрактныя? Чаму?
6. Што разумеецца пад прамым і пераносным значэннямі слова? Якія віды пераносных значэнняў адрозніваюць у беларускай мове?
7. Якія словы называюцца сінонімамі? Амонімамі? Паронімамі? Антонімамі?

Заданні

1. *Прачытайце. Выпішыце выдзеленыя словы, пісьмова растлумачце іх лексічнае і граматычнае значэнні. Карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.*

Успамінаецца асенні *надвячорак* на Нарачы. *Возера апусцела*, раз'ехаліся дачнікі, змоўклі баяны і песні. *Шумелі* толькі высокія хвалі, набягалі на бераг, пакідаючы жаўтаватыя карункі пены.

Берагам я дайшоў да сядзібы Міхася Ціханавіча. За пажоўклымі *яблынямі* відны смольныя сцены прасторнай хаты. У расчыненых варотах гаража ледзь пазнаў *гаспадара*. У спячоўцы, заляпанай фарбамі, вялікім *пэндзлем* ён “даводзіў да ладу” сваю чарговую маторную лодку. *Гараж* падобен на добрую слясарную майстэрню і маскатэльную краму: ціскі, зубілы, бляшанкі з фарбамі, пэндзлі і малаткі. Усё *ўмее*, усё робіць сам Міхась Ціханавіч. Яшчэ ў Рагачоўскай настаўніцкай семінары ён “грунтоўна вывучыў на практыцы слясарную і сталярную справу”, не толькі вывучыў, але і палюбіў *працу*, яна лепшы адпачынак, *крыніца* натхнення і разумення душы яго герояў (С. Грахоўскі. Зажураныя жураўлі).

2. Растлумачце матывацыю наступных беларускіх назваў.

Байка, чутка, складанчык, сяйво, дзьмухавец, сумёт, абшэўка, свідравіна, завіруха, асяроддзе, вышкі, поўня, мліва, студзень, шкляр, вочап, надвор’е, вясляр, дажынкi, паліва, дзярках, падасінавік, аканіцы, найміт, плынь, плётка, бездань, маладзік, сакавік, седала, прывід, паштоўка, бялізна, пільня, навалочка, завядзёнка, асілак, валатоўка, квецень, ветразь, гушкалка, сподак, настольнік.

3. Правядзіце дыферэнцыяцыю адназначных і мнагазначных слоў.

Аб’ём, формула, месяц, кісларод, алень, аловак, клетка, неба, дворнік, акалічнасць, маса, лагарыфм, дзейнік, прыклад, азначэнне, іголка, паскарэнне, ступень, падарожнік, аўдыторыя, дым, кароль, дапаўненне, канчатак, пялёстак, калена, прыстаўка, гідрасфера, рабро, карань, плод, плячо, аснова, ліст, кісць,

4. Прачытайце прыказкі. Назавіце антонімы. Што вы можаце сказаць пра выкарыстанне антонімаў у прыказках, у мастацкай літаратуры?

1. Добрая слава людзей збірае, а дрэнная – разганяе. 2. Лёгка пасварыцца, цяжэй памірыцца. 3. Ад добрага цяжэй адвыкаць, як да добрага прывыкаць. 4. Калі ўлетку на сонцы не напячэшся, то ўзімку з холаду натрасешся. 5. Новых сяброў набывай, а старых не забывай. 6. Лепей у сваіх людзях з голаду паміраць, чым у чужых людзях золата збіраць. 7. Благі абразіць, а добры разважыць ды яшчэ і парадзіць. 8. Слухай многа, а гавары мала. 9. Дзень выганяе з хаты, а ноч прыганяе. 10. Ранні зайчык зубкі цярэбіць, а позні вочкі

прадзірае. 11. Праўда горкая, а мана салодкая. 12. У добрую часіну сказаць, а ў ліхую памаўчаць.

5. Адзначце сінанімічныя рады слоў.

1. Адначасова, разам, заадно, з'араз. 2. Адчай, распач, надзея. 3. Астатак, рэшта, зрэшты. 4. Блізка, недалёка, побач, пад бокам. 5. Вонкавы, знешні, знадворны, аконны. 6. Гадзіннік, хранометр, будзільнік, куранты. 7. Гучна, моцна, звонка, прарэзліва. 8. Крыўдзіца, абражаца, дзьмуца. 9. Агароджа, паркан, плот, частакол. 10. Плашч, накідка, пыльнік, дажджавік. 11. Сядзіба, сяліба, двор, забудова. 12. Філософ, мысліцель, мудрэц, прадказальнік. 13. Цеплыня, спёка, духата, парнасць. 14. Вогнішча, касцёр, цяпельца.

Семінарскія заняткі № 7

Лексічная сістэма беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Паводле якіх крытэрыяў праводзяць дыферэнцыяцыю лексічнага складу беларускай мовы?

2. На якія групы падзяляецца сучасная беларуская лексіка паводле паходжання?

3. Якія гістарычныя пласты вылучаюць у спрадвечна беларускай лексіцы? Назавіце асноўныя семантычныя групы індаеўрапейскай і агульнаславянскай лексікі.

4. Чым абумоўлена з'яўленне запазычанай лексікі ў складзе беларускай мовы? Назавіце шляхі запазычвання іншамовных слоў.

5. Якія характэрныя фанетычныя і марфалагічныя прыкметы маюць словы іншамовнага паходжання? Ці можна па гэтых прыкметах вызначыць крыніцу запазычання?

Заданні

1. *Правядзіце супастаўляльны аналіз слоў, суаднясіце іх з пэўным гістарычным пластом лексікі.*

бел.	рус.	укр.	польск.	чэшск.	балг.
маці	мать	мати	matka	matka	майка
сонца	солнце	солнце	słońce	slunce	слънце
зямля	земля	земля	ziemia	zeme	земя
поле	поле	поле	pole	pole	поле
вясна	весна	весна	wiosna	vesna	пролет
ноч	ночь	ніч	noc	noc	нощ
хмара	туча	хмара	chmura	mrak	облак
бліскавіца	молния	бліскавиця	blyskawica	blesk	мълния
жыць	жить	жители	żyć	ziti	живея
хадзіць	ходить	ходити	chodzić	choditi	ходя
адзін	один	один	jeden	jeden	един

2. *Знайдзіце ў вершы Н. Гілевіча “Воблачка” агульнаславянскія і ўласнабеларускія словы. Якія з іх у дадзеным выпадку пераважаюць і чаму?*

3. *Падкрэсліце ў тэксце запазычаныя словы (уласныя імёны не ўлічвайце). Назавіце прыметы, па якіх вызначаецца інішамоўнае паходжанне слова.*

У адным з раёнаў Прагі, які называўся Старое месца, на працягу 1517 – 1519 гг. з-пад дошак друкарскага станка Скарыны выходзяць 23 біблейскія кнігі. Фінансавую дапамогу Скарыне ў ажыццяўленні яго геніяльнай задумы аказваў віленскі купец Багдан Онькаў, або Аньковіч. Пасля выхаду кніг ён скупіў увесь тыраж, каб затым прадаць з выгадай для сябе.

Скарына спыняе сваю выдавецкую дзейнасць у Празе і ўзнаўляе яе толькі ў 1525 г. у Вільні. Дырэктар Вроцлаўскай бібліятэкі прафесар Маркграф (канец XIX ст.) у кнізе пратаколаў пракуратуры г. Вроцлава (Польшча) выявіў вялікую колькасць лістоў з васьмі розных пражскіх выданняў Скарыны. Калі Скарына друкаваў свае кнігі ў Празе, у Германіі пачаўся ўзняты Марцінам Лютэрам бунт супраць Ватыкана. У сувязі з гэтым папа рымскі Ляон X выдаў булу, якой

заклікаў знішчаць ерэтычныя кнігі. Відаць, былі прызнаны ерэтычнымі і канфіскаваны кнігі, якія вёз з сабой Скарына, вяртаючыся праз Польшчу ў Вільню. Гэтыя кнігі, магчыма, былі прададзены затым у пракуратуру. Можа, былі канфіскаваны і шрыфты, бо ў Вільні Скарына друкуе ўжо іншымі шрыфтамі (*У. Свяжынскі. Слова Скарыны*).

4. Падбярэце да іншамоўных слоў адпаведныя спрадвечна беларускія словы або выразы, карыстаючыся тлумачальным слоўнікам.

Аазіс, абанемент, авантура, аб'ект, абітурыент, аранжыроўка, аргумент, басейн, бібліятэка, біяграфія, вакацыі, вектар, вернісаж, версія, гласарый, графіці, дыспут, дэфект, імітацыя, імша, інцыдэнт, камертон, канстатацыя, камфорт, ліштва, прымус, рэцыдыў, сімптом, тэлепатыя, фарватар, хартыя, цынізм, экзегетыка, экзістэнцыя, эксперымент, эталон, янычар, ярлык.

5. Падбярэце і запішыце па некалькі запазычаных слоў з прыведзенымі часткамі: контр-, анты-, дэз-, а-, рэ-, аква-, бія-, тэле-.

Семінарскія заняткі № 8

Лексічная сістэма беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як адрозніваецца актыўная лексіка ад пасіўнай з пункту погляду сацыяльнай запатрабаванасці?
2. Якія разрады слоў уваходзяць у пасіўны склад лексікі? На аснове чаго размяжоўваюцца гістарызмы і архаізмы?
3. Якімі прычынамі абумоўлена з'яўленне ў мове неалагізмаў? Што вы можаце сказаць пра індывідуальна-аўтарскія неалагізмы?
4. На якія групы падзяляецца лексіка беларускай мовы паводле сферы яе выкарыстання? Дайце іх агульную характарыстыку.
5. Што такое дыялектызмы? Чаму, па-вашаму, асновай для фарміравання беларускай літаратурнай мовы сталі сярэднебеларускія гаворкі?
6. Якія групы слоў уваходзяць у разрад спецыяльнай лексікі? Акрэсліце адрозненне паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі.

7. У чым заключаецца мастацкая функцыя дыялектнай, спецыяльнай і жаргоннай лексікі ў творах мастацкай літаратуры?

Заданні

1. Выпішыце з рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» (або з іншых твораў пісьменніка) 15–20 устарэлых слоў. Вызначце іх функцыянальную ролю.

2. Размяркуйце словы ў калонкі табліцы. Якімі крытэрыямі вы карысталіся?

Актыўная лексіка	Пасіўная лексіка	
	Устарэлыя словы	
	Гістарызмы	Архаізмы
	Неалагізмы	

Андарак, заплечнік, вярста, ураднік, карчмар, галава, дзядзькаванне, ноўтбук, шопінг, гала-канцэрт, імпрэза, плотар, грабар, інсталяцыя, слухаўка, складанка, акно, імідж, чэлядзь, наклад, лабіраванне, будзёнаўка, кансалтынг, чырвонаармеец, гута, раць, выя, рабфак, чало, перст, салярый, рэкрут, вада, лапці, чаўнок, дыягназ, цар, паліклініка, аршын, аўтамабіль, флаер, чалавек.

3. Падкрэсліце ў вершаваных радках Р. Барадуліна індывідуальна-аўтарскія неалагізмы. Як вы разумееце іх значэнне?

1. Па лясках блакадзіў з брыгадамі. 2. Радаслоўнае дрэва князеў Радзівілаў галінілася. 3. Імжыць дождж-імжыніст. 4. І нясеш, і весела ад такога несіва. 5. Вячэрні горад трамваіцца. 6. І ад спраў і ад тэстрадаў засынаюць мае Ушачы. 7. У Белавежы – лосьна, язьна ў Шчары. 8. Хай, як тыя павукі, не павучацца. 9. Чаіцца далягляд белабрысы. 10. Вершапраходцы крывіцкай мовы, іх шлях не ўсыпаны быў васількамі. 11. Што ні дзень – сандзень. Можна й пасандзеніцца! 12. Журба звiла вянок з пустакалося. 13. Вы са сваімі салаўямі, сваімі песнямі аселі, ветратрывалыя славяне, славянскай нівы дабрасеі.

4. Прачытайце ўрывак з дыялекталагічнага запісу. Якія фанетычныя, граматычныя, лексічныя разыходжанні з літаратурнай мовай вы заўважылі? Унармаваны тэкст запішыце.

Даўна н'і так было́, йак ц'ап'ёр, што н'і трэ́ба н'і прас'ц'і н'і ткац'. В'эдайш, мо́жа н'і забы́лас'а, ко́л'к'і трэ́ба было́ на́прас'ц'і на двана́ццац'

губак в'ерац'аном! Ды прал'і н'е дн'ам'і, а в'ечарам'і і д'одн'ечкам'і, а ц'элы дз'ен' малац'іл'і жыта цапам'і ды на кул'і п'ератрасал'і. Во йак было.

А йак пойдз'ім у п'ол'а, ды мал'ойа за пл'эчы ў калыску-палатн'анку ды йад'у п'ерат сабой, за тры к'ілом'етры на в'уз'ін'куйу н'іўку жац' да п'оту – і так да ц'ёмнай н'очы! А йак прыдз'іш дам'оў, пот абатр'эш ды зноў за раб'оту: кар'ова рыкайа, с'в'ін'н'і в'ішчац'. Зус'ім было н'і так, йак ц'ап'эр, што малад'ух'і пан'уйуц' за мужыкам'і, с'эдз'ачы д'ома з' дз'эц'м'і.

А йак бывала ўстан'іш, ды н'і па часах, а па п'атухах, ды н'і за л'ампачкай, а за курал'ом у часы чатыры, ды трэба ў ст'уп'а таўкач'ом гр'уцы натаўчы, пасушыц' на прып'ачку п'ерат п'олым'ам, зварыц' ды с'ам'ейку пакарм'іц'. Трэба кап кап'устачка ўпрэла ды гр'уцка ўварылас'а, вос' тады будз'а й на ран'іцу й на аб'эт. І н'і было гэтак, йак ц'ап'эр', хто прыйшоў, той і йес', а ўс'іх чакайуц', ды з аднэй м'іск'і йёл'і – тол'к'і й чувац', йак мал'оц'ац' лышкам'і дз'ерав'аным'і, йак цапам'і, па м'ісцы. Хл'еп йёл'і з' м'ак'інай, а кал'і к гадав'ому с'в'ату і быў хл'еп в'ейаны, дык гэта ўжо п'ірох. А ц'ап'эр і шытраваны, й пытл'аваны, й б'элы йак пух, л'убы. (Е. Мяцельская, Я. Камароўскі. *Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя*).

5. *Запішыце тэрміны, вызначце спосабы іх утварэння. У якой сферы дзейнасці яны часцей за ўсё запатрабаваны?*

Гіпатэнуза, іпатэка, пестыцыд, культура маўлення, пялёстак дольчаты, дапушчальны прыбытак, біялогія, арфаэпія, тып сцябла пучковы, перакупшчык, наймальнік, сінтаксіс, ВНУ, дыялектыка, ідэнтыфікацыя, ізатоп, дэфект, АТС, выпраменьванне, валютная біржа, насякомыя, даведка, размыканне электродаў, падпарадкавальная сувязь, сабекошт прадукцыі, культуралогія, кампазіцыя, дызайн віртуальнага асяроддзя, рашэнне сістэм лінейных ураўненняў.

Семінарскія заняткі № 9

Марфемная структура слова. Словаўтварэнне

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння ў марфеміцы?

2. Якія марфемы вылучаюцца ў словах? Чым адрозніваюцца марфемы ад іншых частак слова – гукаў, складоў?

3. Што называецца асновай слова? Як падзяляюцца асновы паводле будовы і паходжання?

4. Чым карань адрозніваецца ад асновы? У выніку чаго карані ў роднасных словах могуць мяняць гукавое аблічча? Прывядзіце прыклады.

5. Якія марфемы адносяцца да афіксаў? Як размяжоўваюцца тыпы прыставак і суфіксаў паводле іх функцый?

6. Што такое словаўтварэнне? Якімі спосабамі ўтвараюцца словы ў беларускай мове? Ахарактарызуйце іх.

7. Чым абумоўлены пераход адной частціны мовы ў іншую? Якія віды пераходу вядомы ў беларускай мове?

8. Якія спецыфічныя рысы беларускага і рускага словаўтварэння вы ведаеце?

Заданні

1. Падбярыце да слоў з невытворнай асновай па 3 – 5 аднакаранёвых слоў з вытворнай асновай. Пры выкананні задання варта карыстацца «Марфемным слоўнікам беларускай мовы» А. Бардовіча і Л. Шакуна. Вызначце ў словах з вытворнай асновай марфемы, абазначце іх схематычна.

У з о р. Лес– лясн̂, ляснік̂, Палесс̂, узлесак̂, ~~палес~~ ка. [^]□

Каса, лета, стол, вецер, сад, ліпа, лік, род, зямля.

2. Размяжуйце гнёзды роднасных (аднакаранёвых) слоў. Карані ў словах абазначце графічна.

Вада, зводка, вадзяны, падводны, падводнік, адвод, наводчык, правадыр, вадзіца, вajak, водны, вадзіцель, вывад, провад, вадзіцца, вадзяністы, вадаём, водаправод, воданпорны, вадалаз, заводзіць, перавод, праводчык, праводзіны, праваднік, вадзянік, ранні, рана, зранку, раней, паранены, параніць, ранавата, ранейшы, ранак, раніца, ранішнік, раненне, па-ранейшаму.

3. Пазначце словы з формаўтваральнымі (1) і словаўтваральнымі (2) афіксамі.

Збор – зборны (); лепей – лепшы – найлепшы (); ключ – ключык (); малы – маленькі – малюпасенькі – малаваты (); здаровы – здаравенькі (); страшны – страшэнны – страшнаваты (); белы – беленькі – бялюсенькі – бялюткі – белаваты (); вялікі – найвялікшы (); прыгажэць – папрыгажэць (); новы – новенькі – навюсенькі (); цікавы – найцікавейшы ().

4. Назавіце пары слоў, якія па-рознаму дзеляцца на марфемы. Чым тлумачыцца несупадзенне іх марфемнай будовы?

Патроху – паціху, паліто – вядро, ножык – мосцік, парашок – сняжок, (плаваць) летам – садам, лясок – лужок, плаціна – бульбіна, пералёт – пераезд, пчаляр – сталяр, клубок – куток.

5. Размяркуйце ў табліцы словы паводле спосабу іх утварэння.

Светла-зялёны, вечназялёны, сінявокі, белагрывы, зернясклад, мімаволі, плашч-палатка, плытагон, завод-аўтамат, левабярэжжа, летапіс, трохвугольнік, пешаход, пераплёт, стагалосы, інжынер-канструктар, малаверагодны, штораз, словаўтварэнне, часопіс, далягляд, вуглездабыча, своеасаблівы, атамаход.

Асноваскладанне	Словаскладанне
-----------------	----------------

6. Запішыце поўныя назвы, аднаведныя абрэвіятурам.

а) НАН, НТР, ЛіМ, НДІ, ДАІ, МТЗ, ЦУМ, ЭВМ, ВНУ, РІВШ, ТЮГ;

б) гарсавет, загс, камбат, гарана, прафсаюз, райцэнтр, лягас, калгас, медінстытут, абкам.

Семінарскія заняткі № 10

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае марфалогія? Дайце тлумачэнне асноўных катэгорый і паняццяў марфалогіі.

2. На якія групы дзеляцца часціны мовы? Назавіце прыметы, паводле якіх словы размяркоўваюцца па часцінах мовы.

3. Якія часціны мовы адносяцца да самастойных? Што ў іх агульнага, што адрознага?

4. Ці з'яўляецца сістэма часцін мовы пастаяннай? Што разумеецца пад узаемапераходам часцін мовы?

5. Што можна сказаць пра сэнсава-стылістычную ролю і тэкстаўтваральныя магчымасці самастойных часцін мовы?

6. Якія часціны мовы могуць быць членамі сказа, якія – не могуць?

Заданні

1. Параўнайце беларускі тэрмін “назоўнік” з украінскім “іменник”, рускім “имя существительное”. Чым, на вашу думку, матываваны тэрміны? У якім з іх найбольш выяўляецца сутнасць гэтай часціны мовы?

2. Знайдзіце агульнае і адрознае ў наступных радах слоў. На аснове якіх прымет яны адносяцца да розных часцін мовы? Складзіце з гэтымі словамі сказы.

Белы – бяліць – бель; двое – падвоіць – дваіны – двойка; назіраць – назіральнасць – назіральны; вясёлы – весела – весяліць – вяселле.

3. Утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса -ск- ад наступных назоўнікаў, запішыце іх і вусна растлумачце правапіс суфіксаў.

Грамада, мастак, Белавежа, гігант, Варонеж, латыш, Фінляндзя, Ладага, Брэст, Пухавічы, Смалявічы, Арэса, Лепель, разведчык, наглядчык, паляшук, Палессе, Свіслач, кравец, Вільнюс, Хатынь, чуваш, дзівак, Імань, прапагандыст, салдат, дэпутат, кіргіз, юнак, славак, калмык, рыбак, Кубань, Калінінград.

4. Адкажыце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца наступныя словы. Абгрунтуйце свой адказ. Выпішыце лічэбнікі, вызначце іх разрад паводле значэння.

Тры, тройка, утрох, тройчы, трэці, траіны, патроіць, траяк, трое.

Пяты, пяцёрка, пяць, пяцёра, пятак, пяцярня, пяць дзясятых.

Сотня, сто, столькі, соты, адна сотая.

5. У слоўніку *эпітэтаў* больш за 100 азначэнняў да слова **сэрца**. Паспрабуйце падабраць 10 – 15 прыметнікаў да гэтага слова, якія б характарызавалі чалавека добрага, які жыве інтарэсамі іншых людзей.

6. Прачытайце сказы. Знайдзіце памылкі ў выкарыстанні дзеясловаў. Правільна пабудуйце сказы і запішыце іх.

1. Скончыўшы школу, Сцёпку захацелася паступіць у танкавае вучылішча.
2. Едучы дахаты, Міканора падганяла думка хутчэй пабачыцца з жонкай.
3. Гледзячы на дарогу, успамін усё больш расплываўся, а потым і зусім выветрыўся з памяці.
4. Седзячы на лаўцы каля чыгуначнага вакзала, Рыгора пацягнула на сон.
5. Чытаючы раман Жуля Верна “Таямнічы востраў”, я ўяўляў сябе Сайрысам Смітам на паветраным шары.
6. Даведаўшыся аб хуткім расстанні з роднымі мясцінамі, адчай ахапіў юнака.
7. Сонца, зрабіўшы свой штодзённы кругабег, апусцілася зусім нізка.
8. Крыху адпачываючы каля невялікай рачулки, ляснік рушыў далей у абход.

Семінарскія заняткі № 11

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія значэнні і функцыі маюць службовыя часціны мовы? Што аб’ядноўвае прыназоўнікі, злучнікі, часціцы ў групу службовых слоў?
2. Якімі граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі адзнакамі характарызуюцца прыназоўнікі?
3. Якія асаблівасці ва ўжыванні прыназоўнікаў з’яўляюцца характэрнай рысай беларускай мовы?
4. Як падзяляюцца злучнікі паводле марфалагічнай будовы, структурнага складу, спосабу ўжывання і функцыянальнага прызначэння?
5. Якімі адметнымі асаблівасцямі характарызуюцца часціцы? На якія віды яны падзяляюцца паводле ролі, структурнага складу, семантыкі і функцыянальных адзнак?

6. Чаму выклічнік не ўваходзіць у групу службовых слоў? Што адрознівае выклічнік ад службовых слоў і што іх збліжае?

Заданні

1. Спішыце сказы. Адкажыце, у якіх выпадках выдзеленыя словы – прыслоўі, у якіх – прыназоўнікі?

1. Дзень пачынаўся мокры. *Скрозь* стаяла вада і са стрэх капала. 2. *Скрозь* галіны лесу свеціцца шэрае, агорнутае воблакамі неба. 3. *Вакол* было ціха і глуха. 4. Вада падмывала пясчаны бераг, вірылася *вакол* вярбы. 5. І лінуў дождж, буйны, густы, і ўсё *навокал* зашумела. 6. *Навокал* поплаву чарнеўся лес. 7. Яна [Ганна] прачнулася ад таго, што *побач* успыхнуў агеньчык. 8. *Побач* чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа адтаўшай зямлі.

2. Замяніце неўласцівыя беларускай мове прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі сінанімічнымі.

Зрабіць што-небудзь па памылцы, па заканчэнні рамана, ён па-за канкурэнцыі, крычаць ва ўвесь голас, розніца ў двух гадах, прыняць ва ўвагу, парасаджваць усіх па месцах, выконваць па ўзору, збіраецца к дажджу, здольны к усяму хлопец, лятаць па паветры, фасон не па густу, дом у тры паверхі, сутыкнуцца тварам да твару, сватацца за яе, купіць паліто па выбару, падабенства на бацьку.

3. Вызначце у сказах службовыя часціны мовы (П – прыназоўнік, З – злучнік, Ч – часціца).

1. У садзе быў яшчэ не зжаты позні ячмень. 2. Абы цёплая вясна была, то дождж не пашкодзіць, хоць і нізка тут. 3. Сынава ўяўленне дарысавала да канца тое, пра што толькі з большага сказаў бацька. 4. Абапал гасцінца стаялі, як у казцы, заінелыя бярозы. 5. У снегавым прасторы паяснела, але неба скрозь захутана шэрасцю. 6. Нягледзячы на недалёкую восень, лес жывы тым багатым жыццём, якое бывае ў канцы лета. 7. Ветрык варушыў лісце на зямлі, і яна быццам дыхала.

4. Складзіце сказы, у якіх бы словы а, ну, жах, ціха, марш, дзякуй, каравул ужываліся як выклічнікі і як знамянальныя ці службовыя часціны мовы.

5. У *прыведзеным сказе знайдзіце службовыя часціны мовы і зрабіце іх марфалагічны разбор.*

Кожны выбірае сам сабе шлях да шчасця, але толькі яно не заўсёды даецца лёгка і проста.

Семінарскія заняткі № 12

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вызначаюць марфалагічныя нормы? Пералічыце асноўныя моманты нарматыўнага ўжывання назоўнікаў, прыметнікаў і іншых самастойных часцін мовы.

2. Як вызначаецца род іншамоўных нескланяльных назоўнікаў? Абрэвіятур?

3. Ад чаго залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў 2-га скланення мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным і месным склоне?

4. Якімі правіламі неабходна кіравацца пры скланенні прозвішчаў, імёнаў, геаграфічных назваў?

5. Як функцыянальна адрозніваюцца поўныя і кароткія прыметнікі?

6. Што такое ступені параўнання прыметнікаў? Супастаўце ўтварэнне і ўжыванне іх формаў у беларускай і рускай мовах.

7. У чым асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове?

8. Што неабходна ўлічваць пры ўжыванні дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў?

Заданні

1. *Запішыце беларускамоўныя аднаведнікі. Параўнайце род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.*

Нестерпимая боль, правая туфля, стройный тополь, ранние сумерки, огромная щука, актовый зал, светлый кафель, созревшая малина, прошлогодняя черника, овсяная крупа, замороженная клюква, старинный комод, выцветшие чернила, коровье копыто, неправильная дробь, древняя летопись, высокая прибыль, автобусная остановка, длинная тень, резвый жеребенок, запечатанная пачка, приятное воспоминание, старый гусь, розовый пион, заброшенное

кладбище, приятные хлопоты, примерное поведение, собранные овощи, брошенный жребий, женский вопрос, сломанный стебель.

2. Пастаўце назоўнікі першага абзаца ў родным склоне адзіночнага ліку, другога – у творным, трэцяга – у месным.

I. Хмызняк, авёс, торф, снег, тыдзень, поплаў, абавязак, краявід, універсітэт, вецер, Мазыр, білет, калектыў, смутак, бераг, гаёк, лясок, Уладзімір, дыялог, блакіт, закон, рэалізм, сорам, радыкуліт, рэферэндум.

II. Іней, Сібір, глыб, мыш, дроб, туфель, шчолач, пропаведзь, горыч, Прыпяць, бандэроль, верф, даль, распач, боль, тунэль, цень, далонь, кроў, любоў, грязь, арцель, Рагачоў, ясень, гараж, спіраль, лён, жэньшэнь, Лоеў, Беларусь, накіп, прамень, суддзя, дзядуля, Куляшоў, Чаплін.

III. Размах, сябар, пан, порт, эпілог, муж, Пецярбург, Рыгор, гарох, снег, чытач, выбар, Мележ, шалаш, верх, фланг, Алесь, крышталь, зяць, Багдановіч, рыцар, продаж, Пінск, трамвай, спакой, позірк, Цімох, мурог, масіў, бур'ян.

3. Утварыце дзеяслоўныя словазлучэнні з прыведзенымі ўласнымі назоўнікамі. Растлумачце правапіс склонавых канчаткаў.

Не бачыць (Аляксей Зянюк, Кірыл Панчанка, Аляксандр Саладуха, Алена Хмара, Таццяна Сарока, Мікалай Шыла, Святлана Бандаровіч); даручыць (Кацярына Шыбка, Аксана Вечар, Міхась Зарэмба, Андрэй Федарэнка, Вадзім Спрычан, Ганна Новік, Алесь Наварыч); папярэдзіць (Віктар Гоўзіч, Міхась Каляда, Ірына Шкраба, Юлія Кішкурна, Марына Капуста, Сымон Баранавых, Андрэй Муха); ганарыцца (Францыск Скарына, Тадэвуш Касцюшка, Пётр Машэраў, Стэфанія Станюта, Уладзімір Мулявін, Марыя Захарэвіч, Віталь Цвірка); знаходзіцца пры (Платон Галавач, Іван Мележ, Андрэй Рымша, Алесь Адамовіч, Вераніка Кунцэвіч, Наталля Дапіра, Сяргей Хоміч).

4. Адзначце сказы, у якіх ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў утвораны з адступленнем ад нормы.

1. Добрая слава даражэйшая за багацце. 2. Самалёт хутчэй, чым цягнік. 3. Пахвала маці была для мяне самай найвышэйшай узнагародай. 4. Менш усяго любіў Міця біялогію. 5. Я хачу, каб ён застаўся такі, які ён стаіць у маіх вачах:

найлепшы для мяне куток Беларусі, якая для мяне зноў-такі найпрыгажэйшая ў свеце зямля. 6. На вайне перамагае той, хто знаходлівей і смялей за ўсіх. 7. Далёкі захад пераліваўся найтанчэйшымі адценнямі фарбаў. 8. Глыбей узарэш – болей збярэш. 9. І хочацца чым найдаўжэй нагою босай чуць цяпло зямлі. 10. Дарога дамоў заўсёды карацейшая, чым з дому. 11. Час – найлепшы доктар чалавеку. 12. Гэты пакой быў большы першага, светлы і ўтульны.

5. Праскланяйце (вусна) колькасна-іменныя спалучэнні. Растлумачце асаблівасці скланення састаўных колькасных і парадкавых лічэбнікаў.

400 гектараў, 652 вёскі, 267 падручнікаў, 742 старонкі, 424 студэнты, 2008 год, 2867 кіламетраў, пяцёра хлопцаў, абедзве спявачкі, паўтара пакоя.

Семінарскія заняткі № 13

Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое сказ? Назавіце яго асноўныя прыметы. Як класіфікуюцца сказы паводле мэты выказвання, адносін да рэчаіснасці, структуры?

2. Якія члены сказа ўтвараюць яго граматычную аснову? Назавіце структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў беларускай мове.

3. Што вы ведаеце пра асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка? Як пунктуацыйна афармляюцца адносіны паміж дзейнікам і выказнікам?

4. Якую ролю ў сказе выконваюць даданыя члены сказа? Якія характарыстыкі яны даюць у сказе суб'екту, аб'екту, дзеянням?

5. Якія прыметы ляжаць у аснове азначэння аднародных членаў сказа? Правядзіце адрозненне паміж аднароднымі і неаднароднымі дапасаванымі азначэннямі.

6. Што разумеецца пад параўнальным зваротам? Якую сінтаксічную функцыю ён выконвае?

7. У чым адрозненне паміж пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі? Якімі знакамі прыпынку яны выдзяляюцца на пісьме?

Заданні

1. *Прачытайце тэкст. Адзначце простыя сказы лічбай 1, складаныя – лічбай 2.*
2. *Падкрэсліце граматычныя асновы.*

Надышла сцюдзёная пара. Суровы снежань-зімнік намёў у лесе вялізныя гурбы, надзеў на дрэвы і хмызнякі снегавыя шапкі, пухкім белым дываном заслаў лясныя паляны, лугі і палі. Звечара прыціснуў мароз, ды такі, што ўсю ноч у лесе стаяў трэск. Сонца ледзь узнялося над гарызонтам, спынілася і, здаецца, застыла. Падзьмуў снежань свежымі марознымі вятрамі. Схаваў хуткія рэкі пад тоўсты блакітны лёд. Стынуць, зацягваюцца лёдам нават лясныя крыніцы, якія звычайна не замярзаюць. Дні робяцца ўсё карацейшымі, пакуль не надыдзе 21 снежня – дзень зімовага сонцастаяння з самай доўгай ноччу і самым кароткім днём. Снежань не толькі каляндарны пачатак зімы: у гэтым месяцы амаль паўсюдна ўтвараецца ўстойлівае снегавое покрыва. Здаецца, што жыццё ў лесе спынілася да будучай вясны. Цяжкая пара надышла для жыхароў лесу. У прыродзе кожны жывы арганізм па-свойму прыстасоўваецца да зімовых халадоў (А. Курскоў).

2. *Спішыце. Падкрэсліце выказнікі і пастаўце над імі адпаведную лічбу: 1 – просты дзеяслоўны, 2 – просты іменны, 3 – просты дзеяслоўны ўскладнены, 4 – састаўны дзеяслоўны, 5 – састаўны іменны.*

1. Яшчэ доўга на ўсіх раздарожжах, між чужых, незнаёмых людзей буду я табе сэрца трывожыць успамінамі кожны дзень.
2. З птушкамі не было маркотна ў полі.
3. Зіма падыходзіла к канцу.
4. Зямля на Случчыне багатая, урадлівая.
5. Зарука вечнасці жыцця – каханне.
6. І стала торнаю дарогай сцяжынка вузкая мая.
7. Кручок быў таўшчынёю ў палец і даўжынёю сантыметраў каля трыццаці.
8. На жардзіне развешаны перавяслы цыбулі.
9. Карэспандэнт жыве і працуе адзін.
10. У працы – сэнс, і плён, і праўда, і завет, стары, як свет...
11. Ад нашае вёскі да Застоужа – кіламетраў дзесяць.
12. Васька быў старэйшы за нас гады на чатыры.
13. З той пары Васька як скрозь зямлю праваліўся – ні слыху ні дыху.
14. Будзь бласлаўлёнай, прадзеда сяўня...
15. "І вы, Іванавіч, не з горада, а з вёскі", – перахапіў ніць гамонкі

Гаптар. 16. ...Ляксе́й дзе́ўб і дзе́ўб ломам. 17. Сам збегаў папрасіўся? 18. Мне ішоў сямнаццаты год. 19. Хлеб наш – жыцця аснова, працяг і барацьба. 20. Мы ж утрых таксама не спалі ў шапку. 21. З галоўных жытніц пультманы-вагоны бягуць-бягуць, самкнуўшы стыкі ўшчэп. 22. Цяпер дом быў нібы слоены пірог...

3. Знайдзіце галоўныя члены сказа і растлумачце, чаму ў адных выпадках працяжнік ставіцца, а ў другіх – не.

1. Пешы коннаму не таварыш. 2. Станцыя – хоць куды. 3. Я – матчын спеў, я – матчыны трывогі, я – матчын гнеў, які ўставаў на ногі, гнаў смерць на Захад – у нару з нары – трацілаваю пугай перамогі. 4. Час – гэта нешта нечувана шпарка-імклівае. 5. Век пражыць – не поле перайсці. 6. Праўду кажуць, што касіць – справа не абы-якая, мужчынская справа. 7. Мне лес нібы родны брат і восеньскай часінай. 8. Калі б быў у Васіля хоць такі канёк, як у Чарнушкі. Таксама не бог ведае што, не раўня таму, якога прывёў стары Корч з мазырскага кірмашу зімою, а ўсё-такі конь як конь. 9. І калі ўсе даведаліся, што дзед Астап – бацька памочніка машыніста Андрэя, а Міколка – сын Андрэя, агульнай радасці не было канца-краю.

4. Укажыце, чым ускладнены сказы: аднароднымі членамі сказа (1), адасобленым членам сказа (2), пабочнай канструкцыяй (3), устаўной канструкцыяй (4), параўнальным зваротам (5), звароткам (6), мадальнай часціцай ці выклічнікам (7).

1. Не, дзед хітры... 2. Жэньцы таксама хочацца на поле жаць ды васількі рваць. 3. Будынкi, быццам апенькі, каля пня-цэркаўкі паскучваліся-паскручваліся. 4. Высокі, прыгожы, з кучаравымі пышнымі валасамі, блакітнавокі, Мікола вабіў многіх дзяўчат. 5. Маўклівая, яна стаяла ўсё там – ля дзвярэй. 6. Праезджалі вялікія Нягневічы (не вёска – мястэчка). 7. Гэта – “чортавы вочы”, як завуць іх старыя леснікі ды смалакуршчыкі. 8. Бывай здарова, Кацярынка! 9. Граматыка беларускае мовы (яе марфалогія, этымалогія, сінтаксіс) адкрывае ў ёй шмат багацця і хараства. 10. Начальнік аддзела

кадраў – маленькі, з пасівелай галавой, дзядуля – сустрэў мяне чамусьці няветліва.

5. Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены сказа. Растлумачце ўжыванне выказніка ў адзіночным ці множным ліку.

1. Хто на лугу пакінуў след, з духмяных траў абіўшы росы? 2. Ніхто не прыпомніў такога халоднага лета: ні мы, ні нашы бацькі, ні бабуля. 3. Гарана арганізаваў нараду дырэктароў школ (гарадскі адзел народнай адукацыі). 4. Нямала сватоў прыезджала здалёк, але іх адмова чакала. 5. З лесу выскачыла чалавек з дзесяць. 6. Назаўтра прыйшло яшчэ пяць чалавек. 7. Пяць чалавек сядзелі каля агню. 8. Дваццаць пакутлівых гадоў на чужыне назаўсёды пакінулі след у памяці. 9. Песняй вясны лебядзінаю, скінуўшы зімнія чары, шэпчацца явар з калінаю ў сумнай даліне над ярам. 10. Васіліна з сяброўкамі шпарка дайшла да свайго ўчастка.

Семінарскія заняткі № 14

Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое складаны сказ? Якія прынцыпы пакладзены ў аснову класіфікацыі складаных сказаў?

2. Якія прыметы ляжаць у аснове вылучэння складаназлучаных сказаў? Назавіце тыпы адносін паміж часткамі.

3. Што ўяўляе сабой складаназалежны сказ? Якія тыпы даданых сказаў ведаеце? Якім чынам даданая частка звязваецца з галоўнай?

4. У чым адметнасць сузалежнага і паслядоўнага падпарадкавання? Дзе гэты від сувязі пашыраны?

5. Чым адрозніваюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы ад іншых тыпаў складаных сказаў? Як падзяляюцца бяззлучнікавыя сказы у залежнасці ад характару сэнсавых адносін паміж часткамі?

6. На якія тыпы падзяляюцца складаныя сказы з рознымі відамі сувязі? Якія прыметы ляжаць у аснове падзелу?

Заданні

1. Выпішыце з мастацкіх твораў пяць-шэсць складаназлучаных сказаў з рознымі злучнікамі. Вызначце віды адносін паміж часткамі сказаў.

2. Спішыце складаназалежныя сказы. Вызначце тыпы даданых частак і сродкі сувязі іх з галоўнымі часткамі.

1. Хто паў за народ як сапраўдны герой, той будзе ў вяках неўміручы.
2. Чатыры краіны прайшоў я дарогай, якая да міру і дружбы вяла.
3. Людзі кажуць, што птушкам, зблудзіўшым уночы, Млечны Шлях служыць сцежкай-пуцінай у вырай.
4. Дзе чыгунка ішла чыстым полем, цягнік браў самы шпаркі свій рух.
5. Калі ўсе сабраліся і пазаймалі месцы, прыйшоў настаўнік.
6. Чым далей ад берага, тым цямнейшая і гусцейшая здаецца вада.
7. Раптам на брустверы над маёй галавой нешта гучна лопае, бы хто ляскае дубцом па ссохлай пыльнай зямлі.
8. Якая работа, такая і плата.

3. Прыдумайце некалькі складаназалежных сказаў, у якіх даданія дапаўняльныя з'яўляюцца ўскосным пытаннем. Для сувязі выкарыстайце пыталыныя словы **ці, дзе, як, куды, колькі**. Запішыце.

4. Адзначце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.

1. Там, дзе сосны гурбою заглядаюцца ў высі, дзе чароты сцяною над вадой ўзняліся, дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэхаў, – заблудзілася ў лесе зялёнае рэха.
2. Сад звінеў пчоламі; звон быў як бы песняй цвіцення, было падобна, быццам гэта дзівоснае цвіценне звінела, спявала, славіла.
3. Паветра стала цёплым і лагодным, а над далечамі балот і палёў звисала сінеча-смуга – адзнака цяпла і адлігі.
4. Людзі, пачуўшы гэты дзіўны спеў, спыняліся і, задраўшы галовы, ссунуўшы зімовыя шапкі на патыліцы, намагаліся адшукаць яго [жаўранка] у яркім вясновым блакіце, які сляпіў вочы.
5. Два рады хат былі адарваны адзін ад аднаго, ды можна сказаць, што адасоблены былі і многія хаты: каму ахвота была лезці ў такую макрату без вялікай патрэбы?

5. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў. Пабудуйце іх схемы.

1. Калі Тодара Пошту выклікалі да стала і калі старшыня суда, гледзячы яму проста ў вочы і нават насупіўшы трохі ад вялікай сур'ёзнасці свае

рыжаватыя бровы, папярэдзіў, што Пошта павінен гаварыць адну толькі праўду і што за непраўдзівае сведчанне ён будзе пакараны, Тодар адчуў, што вочы ўсяе залы ўпіраюцца яму ў спіну, свідруюць яго, дабіраюцца да самых таемных куткоў яго нутра. 2. Было сыра і холадна, неба засцілалі хмары, і, можа, днём збіраўся пайсці дождж, бо на беднай, радкаватай траве, што траплялася на ўбітай зямлі, Валіны босыя ногі не адчувалі расы.

Семінарскія заняткі № 15

Пунктуацыйнае афармленне сінтаксічных адзінак

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. З якімі значэннямі ўжываецца тэрмін “пунктуацыя”? Якую ролю адыгрываюць знакі прыпынку ў афармленні пісьмовага тэксту?
2. З якімі раздзеламі мовазнаўства звязана пунктуацыя?
3. На якіх прынцыпах будзе сучасная беларуская пунктуацыя?
4. Якія знакі прыпынку выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове? На якія тыпы яны падзяляюцца паводле сваёй функцыі?
5. Якую ролю адыгрываюць у сказе раздзяляльныя знакі прыпынку, а якую – выдзяляльныя?
6. Калі адбываецца спалучэнне знакаў прыпынку або іх паглыннанне?
7. Што такое нарматыўныя знакі прыпынку? Варыянтныя? Аўтарскія знакі прыпынку?

Заданні

1. Прачытайце тэксты. Растлумачце настаноўку прапушчаных знакаў прыпынку. Назавіце раздзяляльныя і выдзяляльныя знакі прыпынку.

I. Не даходзячы да лукі выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою Нёман забіраў управа пралёгшы роўнаю бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплэўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смяляных карэнняў. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку ўзнімаліся верхавіны

старых дрэў што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены цешачыся яе размахам і сакавітай жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік і гэты лес і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу вырысоўваючы прыгожую лінію паваротаў разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахопліваючы пясчанае поле дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім над гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы (*Я. Колас*).

II. Сонца не было цяпер такое яркае як раней. Аддаўшы амаль увесь свой пал лету яно берагло рэшткі цяпла грэла мала але на дзіва лагодна і пяшчотна. Гэтай лагоднасцю і пяшчотай было напоўнена ўсё ў прыродзе ўсе дні. У лагодным сонечным святле гарэлі сумным адвечным полымем ліпы і бярозы каля хат дрэвы ў недалёкім лесе. Як сівізна ад былога ад перажытага бялела ўсюды павуціна. Яна вісела ў паветры абчэплівала павялы і пасохлы бульбоўнік калы і жэрдкі вакол агародаў пажоўклыя кусты. Усё агартаў спакойны стары як свет смутак смутак развітання з цяплом з летам набліжэння слаты халадоў (*І. Мележ*).

2. Перапішыце тэкст, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Вызначце тып складаных сказаў.

Трэба многа вельмі многа ездзіць сябры. Вы маладыя і калі будзеце часта “жыць на колах” шмат хадзіць і падарожнічаць вы паглядзіце многае ў свеце. Але перш за ўсё вам трэба ведаць свой самы прыгожы для нас край. Ездзіце. З экскурсіямі да сваякоў або да сяброў. Вы ўбачыце ўсе канцы нашай мілай ласкавай няяркай краіны якая аднак зачаруе вас сваёй няўлоўнай прыгажосцю. Ubачыце гарады і вёскі цёмныя волаты замкаў. І азёры з белымі грабянцамі на сіняй вадзе і старыя каменныя млыны над рэчкамі што зараслі белаю лілеяй поўню ў азёрнай вадзе і водсвет яе на мокрай зямлі. Будзеце слухаць музыку нашай павучай мовы і нашы пяшчотныя песні. І ўбачыце зуброў і аленяў. І галоўнае пазнаеце свой гасцінны добры горды і таленавіты беларускі народ (*У. Караткевіч*).

3. Падзяліце тэкст на сказы. Перакладзіце яго на беларускую мову. Пераклад запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

Боже как ты хороша подчас далекая далекая дорога сколько раз погибающий и тонущий я хватался за тебя и ты всякий раз меня великодушно выносила и спасала а сколько родилось в тебе чудных замыслов поэтических грез сколько перечувствовалось дивных впечатлений (Н. Гоголь).

4. Спішыце і пастаўце знакі прыпынку пры цытатах (цытаты выдзелены). Дзе трэба, замест малой літары пішыце вялікую.

1. Міхась Лынькоў адзначаў *творчасць Якуба Коласа – гэта своеасаблівы лётаніс жыцця народа...* 2. Кузьма Чорны неаднаразова звяртаў увагу на тое, што фарміраванне літаратурнай мовы *павінна ісці з крыніц жывой, сапраўды народнай мовы...* 3. Патрабуючы ад маладых пісьменнікаў заўсёды вывучаць сваю мову, прыслухоўвацца да народных гутарак, К. Чорны жадаў аднаго *каб творы пісаліся моваю жывою...* 4. А. Чэхаў трапна пісаў наконт моўнай нехайнасці *на сутнасці для інтэлігентнага чалавека дрэнна гаварыць павінна б лічыцца такою ж непрыстойнасцю, як не ўмець чытаць і пісаць.* 5. Пагодныя дні – неабходная ўмова для касьбы, таму касцы звычайна спявалі

Касцы косяць,

Бога просяць

Ой, дай, Божа, пагоданьку

Ды на нашу работаньку.

Семінарскія заняткі № 16

Функцыянальныя стылі беларускай мовы

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія задачы ставіць перад сабой стылістыка? Назавіце асноўныя катэгорыі і паняцці стылістыкі.

2. Што падразумяваецца пад тэрмінам “функцыянальны стыль”? Паводле якіх крытэрыяў класіфікуюцца функцыянальныя стылі?

3. Якія функцыянальныя стылі выдзяляюць у сучаснай беларускай мове? Акрэсліце сферу іх ужывання.

4. Што аб'ядноўвае і адрознівае публіцыстычны і навуковы стылі (публіцыстычны і мастацкі, гутарковы і мастацкі)?

5. Як праяўляюцца лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці мовы ў навуковым стылі? У афіцыйна-справавым стылі?

6. Якім чынам у публіцыстычным стылі раскрываецца індывідуальнасць аўтара, яго чалавечая і грамадзянская пазіцыя?

7. Як вы разумееце паняцце “міжстылёвая лексіка”?

8. Што такое стылістычная норма? Якія выпадкі парушэння стылістычных нормаў вам вядомы?

Заданні

1. Вызначце стылёвую прыналежнасць тэкстаў. Назавіце выяўленыя ў кожным фрагменце прыметы адпаведнага стылю.

I. Выдатны расказчык. Захоплены апавядальнік. І душа, здаецца, любой кампаніі. Слухаючы яго [У. Караткевіча] успаміны пра неверагодныя сустрэчы і здарэнні, думалася, што ён толькі тое і робіць, што трапляе ў нестандартныя, як кажуць зараз, сітуацыі: то ён прысутнічае на вяселлі цыганскага караля, то ён аказваецца ў нейкай вясковай краме, заваленай пад столь крабамі, то ён разам з кіношнікамі ў нейкім раённым гарадку мае з брандспойтаў Ісуса Хрыста, то ён адзін, абараняючы гонар дзяўчыны, размахвае цэлую плойму нягоднікаў. Гэтыя ўспаміны былі настолькі незвычайныя, што многія паблажліва ўсміхаліся – ну-ну, давай-давай, залівай (*Я. Сіпакоў. Між Дняпром і крыкам жураўліным*).

II. У радасці свая вясна, і калі стане вясновай душа – народзіцца радасць.

I неабавязкова ёй прыходзіць да чалавека вясной: ёсць яшчэ лета і зіма, ёсць восень, і ёсць яшчэ дзень і ноч, усход і захад сонца. Зімою трашчыць уночы на рэках лёд, і гул ідзе высока, аж да неба, а раніцай ляжаць снягі, ружовыя і чыстыя, як радасць. А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёю яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба; ён упадзе – і надыздзе восень, а восенню хлапчукі пякуць на полі бульбу, і ўвосень прыходзяць да чалавека ўспаміны пра маленства.

Але толькі вясною высока ў небе клічуць радасць журавы, і калі яна запазнілася да цябе, зімой ці летам, удзень ці ўночы, дык абавязкова прыйдзе з гэтай песняй, і ты, можа, спазнаеш тады і трывогу, і шкадаванне, і журбу, але ўсё адно гэта будзе радасцю (*М. Стральцоў. Жураўліная песня*).

Ш. С т о р а ж (*здзіўлены*). Ах, каб на вас чума, столькі смецця за адзін вечар нарабілі, адных коркаў ды акуркаў повен кут назмятаў. Ну, і людзі, апундырыліся гарэлкай (*метучы*), смакталі гэту няшчасніцу да таго, што і памяць страцілі. Пісар да таго дапіўся, што мяне, старога чалавека, за бабу палічыў і цалаваць пачаў, абзываючы нейкай Забэлькай, во каб яго свінні цалавалі, намысліўся; а старшыня і ваўком выў, і сабакам брахаў, і плаваў па падлозе; адзін фельчар маладзец: той калі пачуў, што ногі адняліся, падазваў мяне і папрасіў, каб занёс у пуню на салому, а мне што кажуць – слухаю, ужджабурыў, як ягнё, на плечы і завалок па адрасу. І як у іх голавы на карках трымаюцца: сягоння суд, а яны, як мухаморы, п’яныя. Пісар ад гарэлкі азыск, галава, як церліца, вочы акуртаціліся, а рукі, як машына, маланкаю паперы скрыгаюць – шась, шась! Я з венікам так не спраўлюся (*У. Галубок. Суд*).

IV. Пецярбургскім студэнтам-беларусам

[*Люты*] 1914 г.

Дарагія браткі! Беларусы-студэнты! Вам пашчаслівілася: вы ўжо аж у універсітэце вучыцеся. Але вашы браты, дзе каторыя мо родныя вам, асталіся ў вёсцы, там яны працуюць ад світання да змяркання, а ім жа таксама хочацца, як і вам, шмат чаго ведаць, пазнаць. Ось для гэтых-то працаўнікоў на нашай роднай зямельцы цяпер выходзіць “Лучынка” (месячнік). Браткі-студэнты! Не маеце права атрасці рукі ад працы ў “Лучынцы”, на вашым сумленні будзе ляжаць найбольшая часць сораму, калі “Лучынка” будзе дрэнна свяціць вашым братам і сёстрам у вёсцы беларускай, што для вас хлеб сеюць і жнуць.

Вы, можа, будзеце рагатаць, чытаючы маё казанне. Смейцеся, затое кажу чыстую праўду і веру, што знойдуцца такія між вамі, што будуць працаваць для “Лучынкі”.

З пашанай для вас усіх, цісну рукі. Цётка – старожка запаленай “Лучынкі”.

Адрас для пасылкі матэрыялаў для “Лучынкi”: Вiльня, Звярынец, Сасновая вул., д. 11. А. Кейрыс.

2. Падрыхтуйце тэзісы лекцыі (раздзела манаграфіі, артыкула) на вашай спецыяльнасці.

3. Выпраўце і запішыце наступныя сказы, пазбягаючы памылак, штампаваных выказаў.

1. Вядома ж, не забракла на свяце музыкі, а правіў на ім баль добры настрой людзей, якія годна жывуць на сваёй роднай зямлі і прымнажаюць яе багацце. 2. Заведуючы абавязан арганізаваць работу па падтрыманню ў інтэрнаце і на яго тэрыторыі чысціні і парадку, выкананню пражываючымі правілаў унутранага распарадку і тэхнікі бяспекі, правядзенню санітарных дзён па прыбіранню памяшкання і тэрыторыі. 3. У аснову працы пакладзена ідэя стварэння шляхоў фарміравання ўмоў фізічнай і сацыяльнай адаптацыі школьнікаў, якія хварэюць парушэннямі апорна-рухальнага апарата. 4. Шэраг супрацоўнікаў арганізацыі выказалі пра нязгоду з арганізацыяй іх працоўнага графіка. 5. Як будуць прысякацца незаконныя спробы абазначыць сваю прысутнасць на парах, не паведамляецца. 6. З мэтай далейшай актывізацыі дзейнасці настаўнікаў працуючай моладзі праведзены грамадскі агляд-конкурс на лепшую пастаноўку па развіццю настаўніцтва.

4. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, суаднясіце іх з пэўным стылем, размясціўшы ў асобныя калонкі.

Путевые заметки, судебный иск, два сапога пара, новый политический курс, кандидатская диссертация, последний репортаж, демографический взрыв, лирическое стихотворение, экологическая катастрофа, уголовное право, политический памфлет, бить баклуши, творческое вдохновение, динамика общественного развития, золотая пшеница, в семье пять ртов, зеленый парень, международное коммюнике, ученые записки, речь на митинге, убираться прочь, восходящая звезда, воет ветер, уровень жизни, цепная реакция, грунтовые воды, в целях выполнения, зачетная ведомость.

5. Прачытайце ўрывак з нататак Н. Гілевіча «Між былым і наступным». Ці падзяляеце вы пункт погляду аўтара? Што вам вядома пра паходжанне і семантыку вашага імені? Дакажыце, што тэкст вытрыманы ў публіцыстычным стылі.

У дзяцінстве, ды і пазней, я звяртаўся да знаёмых мужчын так: дзядзька Змітрок, дзядзька Тодар, дзядзька Тамаш, дзядзька Аніс, дзядзька Акім, дзядзька Кастусь. Перамерлі гэтыя дзядзькі і іх імёны. Унукаў і праўнукаў імёнамі дзядоў ужо не называюць. Да знаёмых жанчын у дзяцінстве сваім я звяртаўся на роднай мове і ў духу нацыянальных звычаяў так: цётка Марыля, цётка Рыпіна, цётка Луцэя, цётка Зося, цётка Еўка, цётка Тэклія... Адышлі на вечны супачын гаротніцы-цёткі, зніклі і іх імёны. Унучкам і праўнучкам яны ўжо не дасталіся.

Нехта ў свой час пераканаў, што Марыля або Гілена, або Зося – гучыць непрыгожа, некультурна. Зрэшты, пераканалі ўвесь народ, што яго імёны брыдкія, немілагучныя і што іх трэба памяняць на лепшыя. І пачалі мяняць. І напераменьвалі так, што ўжо нічога, ані знаку свайго не засталася. Па імені ўжо не пазнаеш, што перад табой беларус. Паляка пазнаеш, што паляк, літоўца пазнаеш, што літовец, армяніна пазнаеш, француза пазнаеш – у кожнага народа свае імёны, чаму ж не пазнаць. А мы сваіх імёнаў не маем, нас па імені не адрозніш... Але ж быў час, мілыя мае браткі беларусы, калі пазнавалі па імені і нас, грэшных. Пачуеш: Міхась, Юрась, Тамаш, Антось, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім – ну, ясна, з Беларусі таварыш! Свет увесь пазнаваў і паважаў нас за гэта, што свае імёны мелі.

Семінарскія заняткі № 17

Культура прафесійнага маўлення

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое культура маўлення? З якіх кампанентаў яна складаецца?
2. На якіх моўных узроўнях парушаюцца літаратурныя нормы? Назавіце тыповыя маўленчыя памылкі і спосабы іх выпраўлення.

3. Што абазначае правільнасць маўлення? Лагічнасць? Дарэчнасць? Багацце?
4. Як культура маўленчай дзейнасці звязана з тэхнікай маўлення?
5. Што такое маўленчы этыкет? Якім чынам маўленчы этыкет звязаны з маральна-этычнымі нормамі грамадства?
6. Ці ўплывае (і наколькі істотна) сацыяльны статус чалавека на культуру маўленчых паводзін?
7. На якія віды дзеляцца формулы маўленчага этыкету? Прыгадайце ўстойлівыя формулы беларускага нацыянальнага этыкету.
8. Наколькі важна захоўваць моўны этыкет пры публічным маўленні? Назавіце фактары паспяховага публічнага выступлення.

Заданні

1. Адзначце словы, у якіх няправільна пастаўлены націск. Якая літаратурная норма ў дадзеным выпадку парушана?

Крыху, крапіва, адзінаццаць, арышт, жалюзі, грамадзянін, садавіна, аддалі, дзеяч, назіркам, бліжэй, на працягу, знахар, пурпур, узялі, аб'інелы, фартух, гліняны, вышэй, імя, напісаны, фетыш, шчасліва, спіна, мезенец, брала.

2. Знайдзіце сказы, якія не адпавядаюць патрабаванням сінтаксічнай нормы. Выпраўце памылкі.

1. Гледзячы на залацістае поле пшаніцы, сэрца напаўняецца радасцю.
2. Тры гарманісты, расцягваючы мяхі гармонікаў ад пляча да пляча, рэзалі бесперапынку.
3. Праязджаючы па вуліцы, яго позірк шукаў некага сярод моладзі.
4. Сцяпан узяў звычку штораніцы хадзіць на рэчку купацца, не зважаючы на надвор'е.
5. Добра прыгледзеўшыся, мне быў відаць ля слупа сілуэт чалавека.
6. Падыходзячы да інстытута, у хлопцаў узнікла спрэчка.
7. Скончыўшы школу, Міця цвёрда вырашыў паступаць у танкавае вучылішча.
8. Даведаўшыся аб хуткім расстанні з роднымі мясцінамі, адчай ахапіў юнака.
9. Седзячы ля акна вагона, Сяргею ўзгадалася адна гісторыя.
10. Збіраючыся ў падарожжа, хлопцы дэталёва прадумалі маршрут.

3. Прачытайце ўрыўкі з рамана рускага пісьменніка В. Ерафеева “Масква–Петушкі”. Якія законы логікі парушаны ў кожным з фрагментаў? Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання алагізмаў.

Не, гэтыя двое ўкрасці не маглі. Адзін з іх, праўда, у целагрэйцы, а другі не спіць, – значыць, абодва, у прынцыпе, маглі б украсць. Але ж адзін спіць, а другі ў каверкотавым паліто, – значыць, ні той, ні другі ўкрасці не маглі...

– А дзе ж ён цяпер, твой Яўцюшкін?..

– А хто яго ведае дзе? Ці ў Сібіры, ці ў Сярэдняй Азіі. Калі ён прыехаў у Растоў і ўсё яшчэ жывы, значыць ён дзе-небудзь у Сярэдняй Азіі. А калі да Растова не даехаў і памёр, значыць у Сібіры...

А з раніцы, яшчэ да адкрыцця магазінаў, адбыўся Пленум. Ён быў пашыраным і кастрычніцкім.

– Ды навошта мне цябе будзіць! У гэтым вагоне цябе нечага было будзіць, таму што ты спаў у тым. А ў тым – навошта цябе было будзіць, калі ты ў гэтым і сам прачнуўся? (пераклад наш. – *А.Г.*)

4. Складзіце вінішавальны тэкст з нагоды юбілею маці (сябра, першага школьнага настаўніка, інстытута, часопіса, вакальна-інструментальнага ансамбля, тэлеканала). Спалучыце ўстойлівасць формул этыкету з выяўленнем вашага творчага “я”.

5. Папрасіце прабачэння за тое, што:

1) не патэлефанавалі бацькам; 2) спазніліся на заняткі; 3) свечасова не вярнулі пазычаную рэч; 4) выпадкова штурхнулі прахожага; 5) пакрыўдзілі старэйшага чалавека; 6) забыліся павіншаваць аднагрупніка; 7) праходзіце на сваё месца ў кінатэатры, калі фільм пачаўся; 8) злоўжываеце гасціннасцю гаспадароў.

6. Назавіце найбольш пашыраныя формы вітання і развітання сярод моладзі.

7. Падрыхтуйце невялікае (не больш, чым сто слоў) выказванне адвольнага зместу праявічнага характару, якое павінна цалкам адпавядаць усім патрабаванням літаратурнай мовы. Тэкст выказвання павінен быць лагічна несупярэчлівым, не ўтрымліваць дыялектызмаў, жарганізмаў і да т.п. Абраная тэма павінна ўяўляць цікавасць для аўдыторыі. Тэкст выказвання запішыце ў сшытку.

3. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ

3.1. ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве.
2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў. Уклад айчынных пісьменнікаў у развіццё беларускай мовы.
3. Беларуская мова сярод іншых моў свету. Гістарычныя этапы развіцця беларускай мовы.
4. Літаратурная мова, яе разнавіднасці і нормы. Дыялекты беларускай мовы.
5. Прадмет фанетыкі. Асноўныя фанетычныя адзінкі.
6. Фанетычная транскрыпцыя. Правілы транскрыпцыі.
7. Паняцце гука, аспекты яго характарыстыкі (акустычны, артыкуляцыйны, функцыянальны).
8. Класіфікацыя гукаў беларускай мовы. Суадносіны гукаў з літарамі.
9. Фанетычныя законы беларускай мовы. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў.
10. Склад і складаладзел. Асаблівасці беларускага націску.
11. Арфаэпія. Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення і прычыны адхілення ад іх.
12. Змест і задачы графікі. Алфавіт. Нялітарныя графічныя сродкі.
13. Пісьмо ў гісторыі развіцця чалавецтва. Віды пісьма.
14. Графічныя сістэмы ў гісторыі беларускага пісьменства.
15. Арфаграфія, яе змест і задачы. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.
16. Напісанні паводле фанетычнага прынцыпу.
17. Напісанні паводле марфалагічнага прынцыпу.
18. Традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні ў сучаснай беларускай мове.
19. Правапіс вялікай і малой літар у асобных назвах.

20. Правілы напісання слоў злітна, асобна, праз дэфіс.
21. Напісанне абрэвіатур і графічных скарачэнняў. Правілы пераносу слоў.
22. Этапы развіцця беларускай арфаграфіі. Уклад айчынных мовазнаўцаў у вырашэнне праблем беларускага правапісу.
23. «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 г. Характар унесеныя змен.
24. Паняцце лексікі. Лексічнае і граматычнае значэнні слова.
25. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова. Тыпы пераносу.
26. Сінонімы. Разрады сінонімаў. Сінанімічны рад.
27. Амонімы: тыпы, шляхі ўзнікнення. Адрозненне аманіміі ад полісеміі.
28. Антонімы, іх выкарыстанне ў мове. Паронімы.
29. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка і яе гістарычныя пласты.
30. Запазычаныя словы ў беларускай мове. Шляхі пранікнення запазычанняў, асваенне іншамоўных слоў.
31. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле сферы яе выкарыстання.
32. Актыўная і пасіўная лексіка сучаснай беларускай мовы.
33. Фразеалагізмы, іх прыметы, семантыка-стылістычная роля ў маўленні.
34. Тыпалогія слоўнікаў. Прызначэнне, функцыі лінгвістычных слоўнікаў.
35. Марфемная структура слова. Віды марфем. Аснова і яе тыпы.
36. Словаўтварэнне. Тыпы і спосабы ўтварэння слоў.
37. Асноўныя паняцці марфалогіі. Сістэма часцін мовы.
38. Назоўнік. Разрады назоўнікаў. Граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону.
39. Тыпы скланення назоўнікаў. Скланавыя канчаткі назоўнікаў I, II, III скланенняў. Рознаскланяльныя назоўнікі.
40. Асаблівасці скланення імёнаў, прозвішчаў, геаграфічных назваў.
41. Прыметнік. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Ступені параўнання прыметнікаў.

42. Лічэбнік. Разрады, асаблівасці скланення лічэбнікаў. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі.

43. Займеннік. Разрады займеннікаў па значэнні. Скланенне, ужыванне займеннікаў у беларускай мове.

44. Дзеяслоў. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова.

45. Спражэнне дзеясловаў. Правапіс суфіксаў дзеясловаў.

46. Дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе: утварэнне, асаблівасці функцыянавання ў беларускай мове.

47. Прыслоўе: марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля.

48. Службовыя часціны мовы: класіфікацыя, агульная характарыстыка.

49. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Нарматыўнае ўжыванне назоўнікаў, прыметнікаў і іншых самастойных часцін мовы.

50. Сінтаксіс, яго змест і задачы. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі мовы.

51. Словазлучэнне. Класіфікацыя словазлучэнняў. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.

52. Паняцце пра сказ. Асноўныя прыметы сказа. Тыпы сказаў паводле мэты выказвання і структуры.

53. Галоўныя і даданыя члены сказа, іх граматычнае выражэнне і функцыя ў сказе. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў родзе і ліку.

54. Просты сказ і яго разнавіднасці. Кампаненты ўскладнення простага сказа.

55. Сказы з аднароднымі членамі, знакі прыпынку пры іх. Аднародныя і неаднародныя азначэнні.

56. Параўнальны зварот, яго структура і функцыя ў мове. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах.

57. Пабочныя і ўстаўныя словы і канструкцыі, іх змест і ўжыванне ў мове. Знакі прыпынку ў сказах з такімі канструкцыямі.

58. Складаны сказ. Прынцыпы класіфікацыі і тыпалагічная характарыстыка складаных сказаў.

59. Складаназлучаны сказ. Тыпы адносін паміж яго часткамі. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

60. Складаназалежны сказ, тыпы дадanych сказаў. Сродкі сувязі даданай часткі з галоўнай.

61. Складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі: змест, структура і пунктуацыя.

62. Бяззлучнікавы складаны сказ. Сэнсавыя ўзаемаадносіны паміж яго часткамі. Знакі прыпынку ў беззлучнікавых сказах.

63. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Віды сказаў са злучнікавай і беззлучнікавай сувяззю. Знакі прыпынку ў сказах з рознымі відамі сувязі.

64. Пунктуацыя, яе прынцыпы. Віды знакаў прыпынку. Спалучэнне знакаў прыпынку.

65. Чужая мова, яе віды і спосабы ўвядзення ў тэкст. Цытаты і правілы іх афармлення.

66. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў і іх характарыстыка.

67. Мова і маўленне. Камунікатыўныя якасці маўлення.

68. Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

4. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

4.1. ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА

**ПРЫВАТНАЯ ЎСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ІНСТЫТУТ СУЧАСНЫХ ВЕДАЎ ІМЯ А.М. ШЫРОКАВА»**

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Рэктар Інстытута сучасных ведаў
імя А.М. Шырокава

_____ А.Л. Капілаў

Рэгістрацыйны № УД- _____ /вуч.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

**Вучэбная праграма ўстановы вышэйшай адукацыі
па вучэбнай дысцыпліне для спецыяльнасці**

**1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый
(па напрамках)**

2017 г.

Вучэбная праграма складзена на аснове адукацыйнага стандарту ОСВО 1-23 01 02-2013 і вучэбнага плана Прыватнай установы адукацыі «Інстытут сучасных ведаў імя А.М. Шырокава» па спецыяльнасці «Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый (па напрамках)»

СКЛАДАЛЬНІК:

А.С. Гурская, дацэнт кафедры міжкультурнай камунікацыі Прыватнай установы адукацыі «Інстытут сучасных ведаў імя А.М. Шырокава», кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

Д.В. Дзятко, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка», кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Т.М. Трухан, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай міжкультурнай камунікацыі

(пракол № ад _____ 20 __ г.);

Навукова-метадычным саветам Прыватнай установы адукацыі «Інстытут сучасных ведаў імя А.М. Шырокава»

(пракол № ад _____ 20 __ г.)

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная праграма па дысцыпліне «Сучасная беларуская мова» прызначана для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах вывучэння дысцыплін сацыяльна-гуманітарнага цыкла. Праграма распрацавана ў адпаведнасці з адукацыйным стандартам Рэспублікі Беларусь.

Дысцыпліна «Сучасная беларуская мова» дае ўяўленне пра мову як складаную ўпарадкаваную сістэму, разглядае розныя яе ўзроўні: фанетычны, лексіка-фразеалагічны, марфалагічны, сінтаксічны; тлумачыць з’явы беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікатыўным аспектах. Яна сарыентавана на тое, каб дапамагчы студэнтам атрымаць сістэмныя веды аб моўных з’явах, выпрацаваць навыкі практычнага карыстання беларускай мовай у розных сферах зносін, сфарміраваць усведамленне пра мову як сродак сацыялізацыі і культурнай ідэнтыфікацыі асобы.

Вывучэнне дысцыпліны падразумявае пераемнасць і сувязь яе з іншымі прадметамі гуманітарнага цыкла, а таксама са школьным курсам беларускай мовы.

Мэта выкладання дысцыпліны – развіццё і ўдасканаленне філалагічнага мыслення студэнтаў, павышэнне іх лінгвістычнай кампетэнцыі, фарміраванне ўстаноўкі на практычнае прымяненне атрыманых ведаў у будучай прафесійнай дзейнасці, выхаванне сродкамі мовы каштоўнасных арыентацый, пачуцця нацыянальнай самапавагі. Гэта прадугледжвае вырашэнне наступных **задач**:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць беларускую мову;
- паглыбіць і сістэматызаваць тэарэтычныя веды па прадмеце;
- раскрыць заканамернасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы як цэласнай шматузроўневай сістэмы;
- выпрацаваць у студэнтаў устойлівыя ўменні і навыкі самастойнага аналізу моўных фактаў і з’яў;
- развіць навыкі свабоднага і актыўнага валодання мовай;

– дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і духоўным адраджэнні нацыі;

– садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных спецыялістаў, здольных паспяхова вырашаць праблемы функцыянавання беларускай мовы ў сітуацыі дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння курса студэнты павінны

ведаць:

– ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;

– функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;

– месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасцях народаў і моў;

умець:

– выкарыстоўваць беларускую мову ў прафесійнай дзейнасці ў адпаведнасці з нормай і ўзусам;

– перакладаць, анатаваць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты;

– складаць і весці на беларускай мове справавую дакументацыю, рыхтаваць навуковыя і публічныя выступленні;

– адбіраць і кваліфікаваць моўныя факты з пункту погляду іх адпаведнасці законам сучаснай беларускай мовы;

– выпраўляць лексіка-граматычныя, арфаграфічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя памылкі ў розных відах тэкстаў;

– карыстацца асноўнымі метадамі лінгвістычнага аналізу;

валодаць:

– правіламі сучаснай беларускай арфаграфіі і пунктуацыі;

– асновамі вуснай і пісьмовай камунікацыі на беларускай мове;

– прыёмамі і навыкамі перакладу з беларускай і на беларускую мову.

Засваенне вучэбнай дысцыпліны павінна забяспечыць фарміраванне і развіццё акадэмічных, сацыяльна-асобасных і прафесійных кампетэнцый спецыяліста. Выпускнік вышэйшай навучальнай установы пры падрыхтоўцы па

адукацыйнай праграме першай ступені павінен набыць наступныя **акадэмічныя кампетэнцыі:**

АК-1. Умець выкарыстоўваць базавыя навукова-тэарэтычныя веды для вырашэння тэарэтычных і практычных задач.

АК-2. Валодаць даследчымі навыкамі.

АК-3. Валодаць міждысцыплінарным падыходам пры вырашэнні праблем.

АК-4. Валодаць навыкамі вуснай і пісьмовай камунікацыі.

У працэсе сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі выпускнік павінен развіць і ўдасканаліць наступныя **сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі:**

САК-1. Валодаць якасцямі грамадзянскасці.

САК-2. Валодаць здольнасцю да міжасобасных камунікацый і сацыяльнага ўзаемадзеяння.

САК-3. Умець працаваць у камандзе.

САК-4. Мець вопыт ажыццяўлення прафесійнай дзейнасці перакладчыка ў адпаведнасці з маральным кодэксам перакладчыка.

Вынікамі засваення адукацыйнай праграмы на першай ступені набыцця вышэйшай адукацыі павінна стаць выпрацоўка наступных **прафесійных кампетэнцый:**

ПК-1. Валодаць складанымі камунікатыўнымі навыкамі і ўменнямі; быць здольным да фарміравання новых навыкаў і ўменняў у іншых сацыяльных структурах і сацыякультурных сітуацыях.

ПК-2. Валодаць навыкамі публічнага маўлення на роднай мове і на не менш чым дзвюх замежных мовах.

ПК-3. Ажыццяўляць усе віды пісьмовага і вуснага перакладу з замежнай мовы на родную і з роднай на замежную.

ПК-4. Рэалізоўваць на практыцы сучасныя падыходы да арганізацыі работы перакладчыка.

ПК-5. Ажыццяўляць інфармацыйна-аналітычную дзейнасць, якая забяспечвае эфектыўнасць міжкультурнай, міжмоўнай камунікацыі ў сферы міжкультурнага турызму.

ПК-6. Выпрацоўваць і прымаць прафесійныя рашэнні, карэкціраваць уласную дзейнасць і дзейнасць іншых удзельнікаў працэсу міжкультурнай камунікацыі.

Формы бягучай атэстацыі па вучэбнай дысцыпліне. Прымяняюцца такія віды кантролю ведаў студэнтаў, як фронтальнае апытванне, дыскусія па праблемных пытаннях, лінгвістычны аналіз тэксту, пераклад, дыктант, анатаванне і рэферыраванне, выкананне заданняў па самастойнай рабоце, тэсціраванне і інш.

Матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне дысцыпліны. У вучэбным працэсе выкарыстоўваюцца мультымедычныя сродкі, аўдыя- і відэазапісы, факсімільныя выданні, вучэбныя дапаможнікі, зборнікі практыкаванняў, раздатчны матэрыял (карткі з індывідуальнымі заданнямі, тэксты для перакладу і інш.), слоўнікі розных тыпаў. Студэнтам прапануецца рэкамендацыйны спіс літаратуры (вучэбнай, навуковай, даведачнай і інш.) з улікам новых выданняў і іх наяўнасці ў бібліятэцы Інстытута і Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны. У аснову структуравання зместу вучэбнага матэрыялу пакладзены прынцып тэматычнага падыходу. Па кожнай тэме ў адпаведнасці з яе мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый праектуюцца і рэалізуюцца канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі. Асноўнымі тэхналогіямі навучання, якія адпавядаюць зместу дысцыпліны «Сучасная беларуская мова», з'яўляюцца: праблемна-модульнае навучанне, тэхналогія вучэбна-даследчай дзейнасці, праектныя тэхналогіі, камунікатыўныя тэхналогіі і інш.

Вывучэнне дысцыпліны «Сучасная беларуская мова» разлічана на 130 вучэбных гадзін, з якіх 50 – аўдыторных: 16 лекцыйных, 34 практычных. 36 гадзін адводзіцца на падрыхтоўку да экзамену, 44 – на самастойную работу студэнтаў. Дысцыпліна вывучаецца на першым курсе, дзённая форма атрымання вышэйшай адукацыі.

Выніковы кантроль ведаў – экзамен у першым семестры.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1. Беларуская мова ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей

Сучасная беларуская мова як прадмет вывучэння ў сярэдняй і вышэйшай школе. Метадалагічная база, практычныя мэты, змест, паняццёвы апарат і тэрміналогія курса сучаснай беларускай мовы. Крыніцы вывучэння моўных адзінак.

Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа, яе месца сярод іншых моў свету. Паходжанне, умовы, этапы развіцця беларускай мовы. Беларуская літаратурная мова на сучасным этапе. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў жыцці грамадства. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры. Літаратурная форма нацыянальнай мовы, яе прыметы: наддыялектнасць, унармаванасць, кадыфікаванасць, поліфункцыянальнасць. Вусная і пісьмовая разнавіднасці літаратурнай мовы. Нормы літаратурнай мовы. Літаратурная мова і дыялекты, іх узаемадзеянне. Дыялекты і гаворкі на тэрыторыі Беларусі. Вядомыя беларускія мовазнаўцы, іх навуковая спадчына. Уклад айчынных пісьменнікаў у развіццё беларускай мовы.

Тэма 2. Фанетычная арганізацыя сучаснай беларускай мовы

Роля гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі. Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы. Асноўныя фанетычныя адзінкі: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт (сінтагма), фраза. Паняцце гука, аспекты яго характарыстыкі (акустычны (фізічны), артыкуляцыйны, функцыянальны). Гук і фанема. Прынцыпы класіфікацыі гукаў. Зычныя і галосныя гукі. Склад як фанетычная адзінка. Артыкуляцыйная і акустычная тэорыі склада. Тыпы складоў у беларускай мове. Складападзел. Прасадычныя фанетычныя адзінкі (націск, інтанацыя, паўзы), іх роля ў арганізацыі моўнай плыні. Транскрыпцыя і яе віды.

Паняцце аб фанетычным члянэнні моўнай плыні. Зыходныя прынцыпы арганізацыі і члянэння адзінак мовы і маўлення. Пазіцыйныя чаргаванні гукаў як

вынік фанетычных працэсаў. Чаргаванні зычных гукаў: звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, свісцячых і шыпячых, выбухных і афрыкат. Чаргаванні галосных у націскных і ненаціскных складах. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў, іх тлумачэнне.

Тэма 3. Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення

Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы. Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення: вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, вымаўленне зычных (у моцных і слабых пазіцыях). Правілы вымаўлення гукаў на стыку слоў. Вымаўленне гукаў у запазычаных словах. Арфаэпічная варыянтнасць у вакалізме і кансанантызме. Прычыны, характар і літаратурныя межы арфаэпічнай варыянтнасці ў беларускай мове. Арфаэпічная норма і культура маўлення. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны. Паняцце моўнай інтэрферэнцыі. Фанетычныя інтэрферэмы. Вымаўленне галосных і зычных гукаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай. Асноўныя тэндэнцыі развіцця арфаэпічнай нормы на сучасным этапе.

Тэма 4. Графічная сістэма беларускай мовы

Графіка як раздзел мовазнаўства. Сувязь графікі з фанетыкай і арфаграфіяй. Алфавіт як аснова графікі. Літарныя і нялітарныя (апостраф, злучок, націск, пунктуацыйныя знакі і інш.) графічныя сродкі беларускага пісьма. Суадносіны гукаў і літар. Абзначэнне мяккасці зычных. Перадача на пісьме гука [j]. Пісьмо ў гісторыі развіцця чалавецтва. Віды пісьма. 3 гісторыі беларускай графікі. Тры графічныя сістэмы ў гісторыі беларускага пісьменства (кірылаўская, лацінская, арабская). Кірыліца – аснова беларускай графікі. Увядзенне грамадзянскага алфавіта. Прыстасаванне кірыліцы для перадачы фанетычных рыс беларускай мовы.

Тэма 5. Правапіс: гісторыя станаўлення, сучасны стан

Арфаграфія, яе змест і задачы. Этапы развіцця беларускай арфаграфіі. Уклад

айчынных мовазнаўцаў у вырашэнне праблем беларускага правапісу. «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, яе роля ў замацаванні і ўсталяванні адзіных арфаграфічных і граматычных норм беларускай літаратурнай мовы. Змены і спрашчэнні беларускага правапісу ў 1933 г. Удакладненні і частковыя змены правапісу ў 1957 г. «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959), іх значэнне ў далейшай нармалізацыі беларускага правапісу. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе. «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 г. Характар унесеныя змен.

Тэма 6. Арфаграфічныя нормы сучаснай беларускай мовы

Сувязь беларускай арфаграфіі з фанетыкай. Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі. Арфаграма і апорнае напісанне. Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе правапісу (правапіс галосных, правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах, правапіс прыстаўных і ўстаўных галосных і зычных, правапіс у і ў, правапіс падоўжаных зычных, правапіс некаторых спалучэнняў зычных і інш.). Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе. Традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні ў беларускай мове. Правапіс мяккага знака і апострафа. Правілы напісання слоў злітна, асобна, праз дэфіс. Ужыванне вялікай літары. Напісанне абрэвіятур і ўмоўных скарачэнняў. Правілы пераносу слоў.

Тэма 7. Лексічная сістэма беларускай мовы

Слова як адзінка лексічнай сістэмы. Паняцце пра лексіку і лексікалогію. Сувязь лексікалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя прыметы слова. Лексічнае і граматычнае значэнні слова, іх узаемаабумоўленасць. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамае і пераноснае значэнні слова. Віды пераносу значэнняў. Аманімія. Структурныя тыпы амонімаў. Крыніцы ўзнікнення амонімаў. Размежаванне амонімаў і мнагазначных слоў. Сінанімія: семантычныя асаблівасці сінонімаў, іх узнікненне і развіццё. Абсалютныя сінонімы (дублеты). Кантэкстуальныя сінонімы. Паняцце сінанімічнага рада і дамінанты.

Функцыянальная роля сінонімаў. Паранімія. Крытэрыі вызначэння і шляхі ўзнікнення паронімаў. Антанімія. Структурная і семантычная класіфікацыя антонімаў. Кантэкстуальныя антонімы. Спецыфіка стылістычнага выкарыстання лексічных адзінак. Слова і фразема.

Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Крытэрыі дыферэнцыяцыі слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы: паводле паходжання (уласнабеларуская лексіка, запазычаныя словы); паводле наяўнасці / адсутнасці гістарычнай перспектывы (актыўная і пасіўная лексіка); паводле сферы выкарыстання (агульнаўжывальная лексіка, лексіка абмежаванага ўжывання); паводле эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі (нейтральная і стылістычна афарбаваная). Слоўніковы склад беларускай мовы, яго колькасныя і якасныя параметры.

Спрадвечна беларуская лексіка, яе гістарычныя пласты: індаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія словы. Запазычаныя словы ў лексічнай сістэме беларускай мовы. Запазычанні са славянскіх і неславянскіх моў. Методыка вызначэння запазычаных слоў. Асваенне іншамоўных слоў у беларускай мове: графічнае, фанетычнае, марфалагічнае, семантычнае. Інтэрнацыянальныя словы. Калькі і паўкалькі. Экзатызмы. Варварызмы.

Актыўная і пасіўная лексіка. Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле актыўнага і пасіўнага складу яе выкарыстання. Актыўны пласт лексікі. Прычыны пераходу слоў у пасіўны лексікон. Устарэлыя словы (гістарызмы і архаізмы). Гістарызмы часу і стылістычнага выкарыстання. Тыпы архаізмаў: уласналексічныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-фанетычныя, лексіка-семантычныя. Неалагізмы, шляхі іх узнікнення. Разнавіднасці неалагізмаў (лексічныя і семантычныя). Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (аказіяналізмы). Сацыяльныя і ўнутрымоўныя фактары ўзбагачэння лексічнага складу беларускай мовы.

Лексіка беларускай мовы паводле сферы выкарыстання. Уплыў экстралінгвістычных фактараў на адбор моўных адзінак. Падзел лексікі

беларускай мовы ў залежнасці ад сферы яе выкарыстання. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Дыялектная лексіка. Дыялектызмы, іх тыпы (лексічныя, семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя). Вызначальныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў, сярэднебеларускіх гаворак. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы. Тэрміналагічная і прафесійная лексіка, іх дыферэнцыяцыя. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Жаргонная лексіка і аргатызмы. Стылістычнае ўжыванне лексікі абмежаванага выкарыстання.

Беларуская навуковая тэрміналогія. Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Тэрмінасістэмы асобных галін навукі і сфер грамадскай дзейнасці. Лінгвістычная тэрміналогія. Асаблівасці словаўтварэння тэрмінаў (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай. Храналагічныя межы перыядаў у развіцці нацыянальнай тэрміналогіі. Асаблівасці выпрацоўкі тэрмінасістэм на падрыхтоўчым этапе. 1920-я гг. як перыяд дынамічнага папаўнення тэрмінасістэм. Асноўныя вынікі работ Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Перыяд статычнага існавання ў развіцці беларускай тэрміналогіі (1930–1940-я гг.). Станаўленне тэрміналагічнай лексікі ў другой палове XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20-х і 90-х гг. XX ст. Тэндэнцыі развіцця нацыянальнай тэрміналогіі і тэрмінаграфіі на сучасным этапе.

Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі. Стылістычна нейтральная (міжстылёвая) лексіка як аснова лексічнага фонду беларускай мовы. Асноўная функцыя нейтральных слоў. Стылістычна афарбаваная (маркіраваная) лексіка: кніжная і гутарковая. Роля стылістычна афарбаваных слоў, сферы іх ужывання. Функцыянальна-стылістычныя пласты ў складзе кніжнай лексікі (навуковая, афіцыйна-справавая, публіцыстычная, паэтычная). Асаблівасці выкарыстання гутарковай лексікі. Слова эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і мастацкая літаратура. Стылістычныя паметы ў слоўнікавых артыкулах.

Тэма 8. Марфемная структура слова. Словаўтварэнне

Марфеміка як вучэнне аб мінімальна значымых частках слова – марфемах. Паняцце марфемы. Слова і марфема. Адметныя прыметы марфемы: паўтаральнасць, непадзельнасць, значымасць, абстрактнасць і інш. Месца марфемы ў сістэме моўных адзінак розных узроўняў. Класіфікацыя марфем паводле іх ролі, значэння, функцыі ў складзе слова і паходжання.

Аснова слова і яе тыпы. Канчатак (флексія), яго роля ў слове. Нулявы канчатак. Каранёвыя і афіксальныя марфемы, адрозненні паміж імі. Свабодныя і звязаныя карані. Фармальна-семантычнае вылучэнне каранёвых марфем. Класіфікацыя афіксальных марфем паводле месца ў складзе слова, паводле значэння і функцыі. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слова: апрошчэнне, перараскладанне, ускладненне, дэкарэляцыя. Прычыны змен у марфемнай будове слова.

Словаўтварэнне як тэрмін і паняцце. Роля словаўтварэння ва ўзбагачэнні лексікі беларускай мовы. Утваральная аснова (база) і словаўтваральныя сродкі (фарманты). Словаўтварэнне і часціны мовы. Асноўныя спосабы словаўтварэння ў беларускай мове. Марфемнае словаўтварэнне (афіксацыя). Разнавіднасці марфемнага словаўтварэння: суфіксальны, прыставачны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны, прыставачна-постфіксальны, бязафіксны спосабы. Прадуктыўныя, малапрадуктыўныя і непрадуктыўныя прыстаўкі і суфіксы. Складанне і яго разнавіднасці. Марфалагічна-сінтаксічнае словаўтварэнне. Лексіка-семантычны спосаб утварэння слоў. Словаўтваральнае калькаванне. Зрашчэнні і абрэвіяцыя. Спецыфічныя рысы беларускага і рускага словаўтварэння.

Тэма 9. Асноўныя катэгорыі і паняцці марфалогіі

Марфалогія як граматычнае вучэнне аб слове. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі: граматычная форма, граматычны сродак, граматычнае значэнне, граматычная катэгорыя. Паняцце словаформы. Парадыгма як сукупнасць граматычных форм слова.

Асноўныя спосабы і сродкі выражэння граматычных катэгорый і значэнняў у беларускай мове. Класіфікацыйныя (лексіка-граматычныя) і словазмяняльныя граматычныя катэгорыі. Часціны мовы як аб'ект вывучэння марфалогіі. Дыскусійныя пытанні класіфікацыі часцін мовы ў навуковай літаратуры.

Тэма 10. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў

Прынцыпы аб'яднання слоў у часціны мовы (семантычны, марфалагічны, сінтаксічны). Сістэма часцін мовы. Рухомасць і дынамічнасць сучаснай сістэмы часцін мовы. Назоўнік як часціна мовы. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці назоўнікаў у беларускай мове. Прыметнік як часціна мовы. Семантыка-камунікатыўная адметнасць прыметнікаў у беларускай мове. Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў па значэнні і структуры. Займеннік як часціна мовы. Марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля займеннікаў. Дзеяслоў як часціна мовы. Пытанне пра аб'ём дзеяслоўнай парадыгмы ў сучаснай лінгвістыцы. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як асобыя формы дзеяслова. Прыслоўе як часціна мовы. Марфалагічныя прыметы і сінтаксічная роля прыслоўяў. Службовыя часціны мовы. Граматычныя асаблівасці службовых часцін мовы, іх класіфікацыя. Месца выклічнікаў у сістэме часцін мовы. Гукаперайманні.

Тэма 11. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы

Марфалагічныя нормы як комплекс правіл формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы. Назоўнік. Асаблівасці катэгорыі ліку назоўнікаў у беларускай мове. Граматычная спецыфіка катэгорыі роду назоўнікаў. Асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў. Праявы несупадзенняў ліку, роду, склону ў беларускай і рускай мовах. Скланенне прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Пераклад рускамоўных прыметнікаў са ступенямі параўнання на беларускую мову. Нарматыўнае ўжыванне поўных і кароткіх прыметнікаў. Займеннік. Нормы ўжывання

асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў, сінтаксічная спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі. Тыповыя памылкі ва ўжыванні. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеяслова. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе: асаблівасці іх функцыянавання ў беларускай мове. Прыслоўе. Ступені параўнання прыслоўяў, іх нарматыўнае ўжыванне ў беларускай мове. Паняцце марфалагічнай інтэрферэмы.

Тэма 12. Сінтаксіс, яго змест і задачы

Сінтаксіс як вучэнне пра спалучальнасць слоў і пабудову тэксту. Паняцце сінтаксічнай сувязі і сінтаксічных адносін. Сродкі выражэння сінтаксічнай сувязі. Сінтаксічныя адзінкі мовы: словаформа, словазлучэнне, просты сказ, складаны сказ, складанае сінтаксічнае цэлае, тэкст. Сказ і словазлучэнне як асноўныя аб'екты сінтаксісу.

Словазлучэнне як сэнсава-граматычнае аб'яднанне паўназначных слоў. Адрозненне словазлучэння ад слова і сказа. Свабодныя і сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні. Класіфікацыя словазлучэнняў паводле граматычнага выражэння галоўнага слова, сэнсавых адносін кампанентаў, паводле структуры. Віды падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях. Сінтаксічныя асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове ў параўнанні з рускай. Ужыванне прыназоўнікаў. Каардынацыя дзейніка і выказніка.

Тэма 13. Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў

Асноўныя прыметы сказа: прэдыкатыўнасць, мадальнасць, сэнсавая і інтанацыйная завершанасць, граматычная аформленасць. Граматычная аснова сказа. Даданыя члены сказа. Тыпы сказаў паводле мэты выказвання, адносін да рэчаіснасці, эмацыянальнай афарбоўкі, наяўнасці галоўных членаў сказа, наяўнасці даданых членаў сказа. Тыпы сказаў паводле граматычнай структуры.

Просты сказ. Дыферэнцыяльныя прыметы простага сказа. Двухсастаўны сказ. Граматычная аснова двухсастаўнага сказа. Галоўныя і даданыя члены

сказа. Аднасастаўныя і няпоўныя сказы. Просты ўскладнены сказ. Кампаненты ўскладнення простага сказа.

Складаны сказ. Структура складанага сказа, адрозненне яго ад простага сказа. Прынцыпы класіфікацыі і тыпалагічная характарыстыка складаных сказаў. Складаназлучаныя сказы, іх граматычная прырода, будова і значэнне. Складаназалежныя сказы. Сродкі сувязі іх частак. Віды дадзеных частак. Складаныя бяззлучнікавыя сказы, іх тыпы. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.

Тэма 14. Пунктуацыйнае афармленне сінтаксічных адзінак

Пунктуацыя як графічны сродак, інтанацыйнае выдзяленне сінтагм. Сінтаксічная, сэнсава размежавальная і стылістычная функцыя знакаў прыпынку. З гісторыі беларускай пунктуацыі. Сувязь пунктуацыі з сінтаксісам. Прынцыпы беларускай пунктуацыі. Віды знакаў прыпынку: раздзяляльныя і выдзяляльныя. Спалучэнне знакаў прыпынку і «паглыннанне» адных знакаў другімі. Нарматыўныя знакі прыпынку. Варыянтныя і факультатыўныя знакі прыпынку. Аўтарскія знакі прыпынку. Агляд асноўных правіл беларускай пунктуацыі.

Чужая мова, яе віды (простая, ускосная і няўласна-простая) і спосабы ўвядзення ў тэкст. Сінтаксічныя асаблівасці разнавіднасцей чужой мовы. Чужая мова і словы аўтара, сувязь і ўзаемаадносіны паміж імі. Пунктуацыя пры чужой мове. Рэпліка, маналог, палілог, іх арганізацыя, функцыі і стылістычная роля. Цытаты і правілы іх афармлення. Адметнасць выкарыстання цытат у тэкстах.

Тэма 15. Функцыянальныя стылі беларускай мовы

Стылістыка, яе змест і задачы. Асноўныя паняцці і катэгорыі стылістыкі. Стылістыка і арталогія (культура маўлення). Паняцце функцыянальнага стылю. Крытэрыі класіфікацыі функцыянальных стыляў: сфера выкарыстання, мэты і задачы выказвання, асноўныя стылёвыя рысы, характэрныя моўныя сродкі, жанравыя разнавіднасці. Віды функцыянальных стыляў у сучаснай беларускай

мове (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны). Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі. Функцыі навуковага стылю, яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці. Разнавіднасці і жанры навуковых тэкстаў. Моўныя сродкі навуковага стылю. Паняцце аб падмове навук. Рэальны слоўнік кожнай падмовы. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы). Афіцыйна-справавы стыль і яго падстылі. Функцыі, асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю. Віды афіцыйна-справавых дакументаў, правілы іх напісання і афармлення. Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загаловак і іншыя рэквізіты як элементы службовага дакумента. Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапрапанікненне стыляў.

Тэма 16. Культура прафесійнага маўлення

Дыферэнцыяцыя паняццяў «мова» і «маўленне». Віды маўленчай дзейнасці. Культура маўлення і яе кампаненты: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, выразнасць. Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення. Тэхніка і выразнасць маўлення (голас і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Маўленчы этыкет як сістэма ўстойлівых формул зносін. Віды формул маўленчага этыкету (зварот, падзяка, знаёмства, прывітанне і інш.). Этыкетныя нормы і сацыяльны (прафесійны, узроставы і г.д.) статус чалавека. Абумоўленасць маўленчых паводзін умовамі камунікацыі. Культура маўленчых зносін і маральна-этычныя прынцыпы грамадства. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету. Формулы беларускага маўленчага этыкету, іх адпаведнікі ў рускай мове.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Нумар раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы	Колькасць аўдыторных гадзін				Колькасць гадзін	Форма кантролю ведаў
		Лекцыі	Практычныя заняткі	Семінарскія заняткі	Лабараторныя заняткі		
1.	Беларуская мова ў сістэме агульнаначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	2	2			4	Праца з тэкстам
2.	Фанетычная арганізацыя сучаснай беларускай мовы	2	2				
3.	Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення		2			4	Аналіз мовы радыё- і тэлеперадач
4.	Графічная сістэма беларускай мовы	2				4	Рэферат
5.	Праваяпіс: гісторыя станаўлення, сучасны стан	2				4	Дыктант
6.	Арфаграфічныя нормы сучаснай беларускай мовы		4				
7.	Лексічная сістэма беларускай мовы	2	6			4	Складанне тэрміналагічнага слоўніка
8.	Марфемная структура слова. Словаўтварэнне		2			2	Пісьмовае апытванне
9.	Асноўныя катэгорыі і паняцці марфалогіі	2					
10.	Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў		4			4	Тэсціраванне
11.	Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы		2			4	Пераклад
12.	Сінтаксіс, яго змест і задачы	2					
13.	Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў		4			4	Падбор і аналіз тэкставага матэрыялу
14.	Пунктуацыйнае афармленне сінтаксічных адзінак		2			4	Дыктант

15	Функцыянальныя стылі беларускай мовы		2			4	Моўна- стылёвая праўка тэксту
16	Культура прафесійнага маўлення	2	2			2	Вуснае паведамленне на зададзеную тэму

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Патрабаванні да выканання самастойнай работы студэнтаў

№ п/п	Назва раздзела, тэмы	Кол-ць гадзін на СРС	Заданне	Форма выканання	Мэта ці задача СРС
1.	Беларуская мова ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	4	Знаёмства з першакрыніцамі, вывучэнне дадатковай літаратуры	Параўнальны моўна-стыльвы аналіз тэкстаў на старабеларускай і сучаснай беларускай мове	Вывучэнне беларускай мовы як жывой і рухомай з'явы, усведамленне дынамікі, тэндэнцый яе развіцця
2.	Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення	4	Асэнсаванне тэарэтычных аспектаў праблемы моўнай інтэрферэнцыі	Аналіз мовы радыё- і тэлеперадач, выяўленне ў ёй інтэрферэнтных з'яў	Выпрацоўка навыкаў самастойнага аналізу лінгвістычных фактаў з пункту погляду іх адпаведнасці законам сучаснай беларускай мовы
3.	Графічная сістэма беларускай мовы	4	Вывучэнне рэкамендаванай вучэбнай і навуковай літаратуры	Падрыхтоўка і абмеркаванне рэфератаў	Фарміраванне ўменняў па напісанні і афармленні рэфератаў, развіццё пісьмовага маўлення
4.	Правапіс: гісторыя станаўлення, сучасны стан	4	Паўтарэнне «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), работа з дадатковай літаратурай	Дыктант	Развіццё філалагічнага мыслення студэнтаў, павышэнне іх лінгвістычнай кампетэнцыі
5.	Лексічная сістэма беларускай мовы	4	Работа са слоўнікамі, з навукова-даведачнай літаратурай	Складанне беларуска-рускага слоўніка лінгвістычных тэрмінаў	Фарміраванне лінгвістычнай кампетэнцыі будучых спецыялістаў

6.	Марфемная структура слова. Словаўтварэнне	2	Падрыхтоўка да заняткаў, работа са слоўнікамі і даведнікамі	Марфемны і словаўтваральны разбор лексічных адзінак	Замацаванне і сістэматызацыя ведаў
7.	Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў	4	Вывучэнне літаратуры па тэме, падрыхтоўка да выступлення на занятках і да тэсціравання	Тэсціраванне	Паглыбленне і пашырэнне прафесійных ведаў па дысцыпліне
8.	Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	4	Вывучэнне дадатковай літаратуры па тэорыі перакладу, работа са слоўнікамі	Пераклад прафесійна арыентаваных тэкстаў з рускай мовы на беларускую, з беларускай – на рускую	Выпрацоўка навыкаў правільнага перакладу тэрмінаў, развіццё філалагічнага мыслення студэнтаў
9.	Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў	4	Работа з першакрыніцамі і дадатковай літаратурай, падрыхтоўка да пісьмовага апытвання	Падбор і аналіз тэкставага матэрыялу ў адпаведнасці з пытаннямі, вынесенымі на самастойную работу	Развіццё пазнавальных здольнасцей студэнтаў, павышэнне іх лінгвістычнай кампетэнцыі
10.	Пунктуацыйнае афармленне сінтаксічных адзінак	4	Паўтарэнне пунктуацыйных правіл	Дыктант	Фарміраванне лінгвістычнай кампетэнцыі будучых спецыялістаў
11.	Функцыянальныя стылі беларускай мовы	4	Работа з падручнікам, са спецыяльнай літаратурай па пытаннях стылістыкі	Моўна-стыльвая праўка прапанаваных тэкстаў	Удасканаленне навыкаў практычнага валодання беларускай мовай, павышэнне ўзроўню стылістычнай пісьменнасці

12.	Культура прафесійнага маўлення	2	Вывучэнне навуковых аспектаў праблемы, падрыхтоўка да выступлення на занятках	Вуснае паведамленне на зададзеную тэму	Развіццё пазнавальных здольнасцей, удасканаленне вуснага маўлення
-----	--------------------------------	---	---	--	---

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

Асноўная

1. Беларускі правапіс : дапаможнік / І.Л. Бурак [і інш.]. – Мінск, 2012.
2. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск, 2007–2009.
3. *Куліковіч, У.І.* Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапам. / У.І. Куліковіч. – Мінск, 2011.
4. *Лукашанец, А.А.* Праблемы сучаснага беларускага словаўтварэння / А.А. Лукашанец. – Мінск, 2013.
5. *Плотнікаў, Б.А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003.
6. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 2008.
7. *Рамза, Т.Р.* Сінтаксіс : тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т.Р. Рамза. – Мінск, 2003.
8. *Старавойтава, Н.П.* Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць: вучэб.-метад. дапам. для нефілап. спец-й / Н.П. Старавойтава. – Мінск, 2006.
9. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л.М. Грыгор’ева [і інш.]. – 4-е выд., выпр. – Мінск, 2011.

10. Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексіка. Лексікалогія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М. Камароўскі [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск, 1995.
11. Сучасная беларуская літаратурная мова / пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск, 2017.
12. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія : вучэб. дапам. / Н.В. Гаўрош [і інш.]. – Мінск, 1997.
13. *Сцяцко, П.* Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск, 2002.
14. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
15. *Тарашкевіч, Б.* Беларуская граматыка для школ (факсімільнае выданне) / Б. Тарашкевіч. – Мінск, 1991.
16. *Цікоцкі, М.Я.* Стылістыка тэксту / М.Я. Цікоцкі. – Мінск, 2002.
17. *Чахоўская, Т.Л.* Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Тэарэтычны курс : дапаможнік / Т.Л. Чахоўская, Г.К. Чахоўскі. – Мінск, 2013.
18. *Шкраба, І.* Лексікалогія : тэарэтычна-практычны курс / І. Шкраба. – Мінск, 2012.
19. *Яўневіч, М.С.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск, 2006.

Дадатковая

1. *Абабурка, М.В.* Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск, 1994.
2. *Абабурка, М.В.* Параўнальная граматыка беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992.
3. *Грыгор’ева, Л.М.* Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў : вучэб. дапаможнік / Л.М. Грыгор’ева, Г.Ф. Андарала. – Мінск, 2010.
4. *Іўчанкаў, В.І.* Беларускі правапіс у апорных схемах: паводле новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» / В.І. Іўчанкаў. – Мінск, 2010.

5. *Кандрацэня, І.У.* Сучасная беларуская арфаграфія : акадэмічны даведнік / І.У. Кандрацэня, Л.П. Кунцэвіч, А.А. Лукашанец. – Мінск, 2012.
6. *Каўрус, А.* Дакумент па-беларуску / А. Каўрус. – Мінск, 1994.
7. *Каўрус, А.А.* Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А.А. Каўрус. – Мінск, 2011.
8. *Лепешаў, І.Я.* Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск, 2010.
9. *Лепешаў, І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні : дапам. / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
10. *Сіўковіч, В.М.* Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В.М. Сіўковіч. – Мінск, 2011.
11. *Старасценка, Т.Я.* Стылістыка беларускай мовы : вучэб. дапам. / Т.Я. Старасценка. – Мінск, 2013.

Слоўнікі

1. *Бардовіч, А.М.* Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск, 1989.
2. Беларуска-рускі слоўнік : у 3 т. – Мінск, 2003.
3. Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
4. Беларускі арфаграфічны слоўнік. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2010.
5. *Булыка, А.М.* Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск, 1999.
6. *Гамеза, Л.М.* Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы) / Л.М. Гамеза. – Мінск, 2008.
7. *Гаўрош, Н.В.* Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск, 1998.
8. *Завальнюк, У.М.* Слоўнік асабовых уласных імён / У.М. Завальнюк, В.К. Раманцэвіч. – Мінск, 2017.
9. *Клышка, М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск, 2005.

10. *Лепешаў, І.Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 2008.
11. *Прыгодзіч, М.Р.* Пішам без памылак: асобна, разам, праз дэфіс / М.Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2002.
12. Русско-белорусский словарь : в 3 т. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск, 2012.
13. *Старычонак, В.Д.* Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д. Старычонак. – Мінск, 1991.
14. *Струкава, С.М.* Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў / С.М. Струкава. – Мінск, 2007.
15. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск, 1977–1984.
16. *Уласевіч, В.І.* Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск, 2013.
17. *Шкраба, І.Р.* Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба. – Мінск, 2008.

**ПРАТАКОЛ УЗГАДНЕННЯ ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ З ІНШЫМІ
ДЫСЦЫПЛІНАМІ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ**

Назва дысцыпліны, з якой патрабуецца ўзгадненне	Назва кафедры	Прапановы аб зменах у змесце вучэбнай праграмы па вучэбнай дысцыпліне	Рашэнне, прынятае кафедрай, якая распрацавала вучэбную праграму (з указаннем даты і нумару пратакола)
1. Сучасная руская мова	Міжкультурнай камунікацыі		27.06.2017 г. № 12
2. Беларуская і сусветная літаратура	Міжкультурнай камунікацыі		27.06.2017 г. № 12
3. Гісторыя	Сацыяльна-гуманітарных дысцыплін і менеджменту		20.06.2017 г. № 12

ДАПАЎНЕННІ І ЗМЯНЕННІ ДА ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
на 20__ / 20__ вучэбны год

№№ пп	Дапаўненні і змяненні	Падстава

Вучэбная праграма перагледжана і адобрана на пасяджэнні кафедры міжкультурнай камунікацыі (пратакол № ____ ад _____ 20__ г.)

Загадчык кафедры

(ступень, званне)

(подпіс)

(ініцыялы, прозвішча)

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Дэкан факультэта

(ступень, званне)

(подпіс)

(ініцыялы, прозвішча)

4.2. АСНОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск, 2007–2009.
2. *Куліковіч, У.І.* Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапам. / У.І. Куліковіч. – Мінск, 2011.
3. *Плотнікаў, Б.А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова / пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск, 2017.
5. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л.М. Грыгор’ева [і інш.]. – 4-е выд., выпр. – Мінск, 2011.
6. *Сцяцко, П.* Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск, 2002.
7. *Сямешка, Л.І.* Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
8. *Чахоўская, Т.Л.* Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Тэарэтычны курс : дапаможнік / Т.Л. Чахоўская, Г.К. Чахоўскі. – Мінск, 2013.
9. *Яўневіч, М.С.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск, 2006.

4.3. ДАПАМОЖНАЯ ЛІТАРАТУРА

1. *Грыгор’ева, Л.М.* Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў : вучэб. дапаможнік / Л.М. Грыгор’ева, Г.Ф. Андарала. – Мінск, 2010.
2. *Іўчанкаў, В.І.* Беларускі правапіс у апорных схемах: паводле новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» / В.І. Іўчанкаў. – Мінск, 2010.
3. *Кандрацэня, І.У.* Сучасная беларуская арфаграфія : акадэмічны даведнік / І.У. Кандрацэня, Л.П. Кунцэвіч, А.А. Лукашанец. – Мінск, 2012.
4. *Каўрус, А.А.* Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А.А. Каўрус. – Мінск, 2011.
5. *Лепешаў, І.Я.* Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск, 2010.

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	3
1. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	5
1.1. Канспект лекцый па дысцыпліне.....	5
2. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	43
2.1. Тэматыка семінарскіх заняткаў	43
3. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	80
3.1. Пытанні да экзамену.....	80
4. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	84
4.1. Вучэбная праграма.....	84
4.2. Асноўная літаратура.....	110
4.3. Дапаможная літаратура	110

Учебное электронное издание

Составитель
Гурская Елена Сергеевна

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

*Электронны вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці 1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне
міжкультурных камунікацый (па напрамках)*

[Электронный ресурс]

Редактор *И. П. Сергачева*
Технический редактор *Ю. В. Хадьков*

Подписано в печать 30.01.2020.
Гарнитура Times Roman. Объем 0,9 Мб

Частное учреждение образования
«Институт современных знаний имени А. М. Широкова»
Свидетельство о регистрации издателя №1/29 от 19.08.2013
220114, г. Минск, ул. Филимонова, 69.

ISBN 978-985-547-341-2

9 789855 473412